

СЕН ЭЛИМНИНГ ЮРАГИДА ЯШАЙСАН

(Ҳамид Олимжон ҳақида ёсдаликлар)

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1973

ЗУЛФИЯ
таҳрири остида

Нашрга тайёрловчи
Х. СУЛАЙМОНОВА

Сен элимнинг юрагида яшайсан. (Ҳамид Олим-
жон ҳақида эсдаликлар). Зулфия таҳрири остида.
Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973.
128 б.

Маъқур тўпламнинг қаҳрамони машҳур ўзбек совет шоири Ҳамид
Олимжондир. Унинг ёрқин образи қаламкаш дўстлари ва бошқа энг яқин
кишиларининг хотиралари орқали китобхон куз ўнгида яққол гавдала-
нади.

Всегда в сердце народа. Воспоминания о Х. Алимд-
жане.

8Уз2

Индекс $\frac{7-2-2-39}{С-М-352-06-73}$ 97-73

ЎЙЛАР

Мен ҳаётимда Ҳамид Олимжонни кам кўрганман. Лекин ўша оз учрашувларимиз ва қурган суҳбатларимиз менда бу улкан шоир ва инсон тўғрисида ёрқин шоирона тасаввур қолдирган эди.

Мабодо бу учрашувларга кўрк бағишламоқчи бўлсак, улар япроқлари гоҳ яшил-тилла ранг, гоҳ тўқ яшил, гоҳ кул ранг-зангори, гоҳ кумуш ранг, ҳаттоки нафармон рангда товланувчи Тошкентнинг сон-саноқсиз номдаги сон-саноқсиз дов-дарахтларини ёдга оламиз. Бу турли-туман рангларнинг жонли жилваси шуурни забт этиб, ушбу яшиллик салтанатининг ҳамиша табиатан бойлигини намойиш қилиб турарди.

Шу тарзда Ҳамид Олимжон билан мулоқот, унинг шеърлари, мақолалари билан танишув сизга бу рангларга бой тирик олам жозибасини англаб олишга имкон берар, шу билан бирга ҳали олдинда бундан ҳам ранг-барангроқ, бундан ҳам сеҳркорроқ олам кутаётганидан сизни огоҳлантирар эди. У, жўшқин ва илҳомли қалбидаги жуда кўп гўзал ниятларини рўёбга чиқаришга улгуролмай ҳаётдан жуда эрта кетди.

У ҳаётда ҳам, ижодда ҳам излаш, изланишдан тинмас эди. У сўз санъатининг мангу қуримас чашмаси — халқ оғзаки шеърятидан баҳра, куч-қувват ола билар эди. Лекин у классик адабиётни, ўтмишнинг улуғ шоирларини шу дара-

жада чуқур билар эдики, беихтиёр уни классик адабиётнинг улкан тадқиқотчиси ва классик шеърятнинг чинакам давомчиси деб ўйлаб қолардинг киши. Агар ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган фожиа юз бермаганда ҳақиқатда ҳам шундай бўлган бўлар эди.

Учрашувларимиздан айниқса биттасини жуда яхши эслайман. Бу Улуғ Ватан уруши бошланишидан бир йил муқаддам Пушкин шаҳрида бўлиб ўтган эди. Бу кўҳна шаҳар азалдан шеърят учун барпо этилгандай. Бу шаҳарчанинг майсазорлари, боғ-роғлари рус шеърятининг муқаддас қадамжоларидан ҳисобланади. Чунки шу ерда улуғ Пушкин илк мартаба илҳом парисининг овозини эшитган илк мисраларини шу ерда яратган.

Шундай табаррук тупроқда ҳамманинг ҳам нафосат, шеърят ва ҳаёт, ҳаёт ва ижод ҳақида суҳбат қургуси келиши, табиийдир.

Мен Пушкинда Карель бўйини ўрмонларидаги оғир ва машаққатли жанглардан кейин дам олар эдим. Менинг ана шу ёлғизлик пайтимда бир Гуруҳ ёзувчилар билан Ҳамид Олимжон ташриф бурди. Мен ҳозир Ҳамид Олимжон билан бирга кимлар келганлигини эслай олмайман, лекин Ҳамид Олимжонни эслайман ва ҳеч қачон унутмайман.

Уша пайтларда бутун жамоатчилик Алишер Навоий юбилейига тайёргарлик кўраётган эди. Бу улкан шодиёна бир йилдан сўнг Совет Иттифоқи бўйлаб кенг нишонланиши мўлжалланган эди. Лекин бир йил ўтгач тўсатдан юз берган фашист галаларининг босқини Алишер Навоий юбилейини анча муддат орқага сурди.

Аммо ўшанда бу қора кун ҳали ҳеч кимга маълум эмас эди. Биз улуғ Алишернинг тўйи тахминан қандай ўтказилиши лозимлиги хусусида режалар тузардик.

Пушкин боғи куз оқшомининг бутун гўзаллиги, таровати билан чароғон эди. Тошкент кўркамлигини ёдга туширувчи турли-туман товланувчи яшилликлар суҳбатимизнинг

шоирона руҳини яна ҳам таъкидлаётганга ўхшарди. Бу кунботар ёғдусига фарқ бўлган қадимий илҳомбахш дарахтлар қучоғида навқирон Пушкинни қўллаган Илҳом парисининг овозини тинглаш мумкин эди...

Ҳамид Олимжон Алишер Навоий шеърлари ва ҳаёти, изланишлари, ижодининг поёнсизлиги ҳақида сўзлар эди. Лекин у узоқ ўтмишнинг улуг шоири тўғрисида ҳикоя қилар экан, ҳикоясига ўзидан янги-янги тафсилотлар қўшар, фактлари мантиқан тўлдирар эдики, қаршимизда оламга тийрак кўзлари билан назар солувчи улкан санъаткор турганлигини, бу навқирон қалба туғилажак ниятларнинг сон-саноксиз эканлигини ҳис этиб, кўриб турардик... У ўзининг ва Навоийнинг шеърларини ўқир эди.

У шеърни шундай диққат билан ўқир эдики, гўё шеър ўқийтиб сўзларнинг ярқираб, олдинма-кетин бошни айлантирадиган даражада рақсга тушишини томоша қилар, оҳангига қулоқ солар, текширар, бундан ўзи ҳам қувонар, завқланар эди. Унинг назарида сўзларда табиат ато этган қандайдир бир сеҳрли куч борки, бу сеҳрли куч ўрмонларни шовқин билан тўлдиришга ҳам қодир, сокин оқшом салқинида, тўлқинлар кетидан тўлқинларни қувалаштириб, қиргоқларни сеҳрли куйлар чалдиришга ҳам моҳир эди.

У қалбан улкан шоир эди. Шундай шоир Алишер Навоий юбилейини бошқариши кишини айниқса қувонтирар эди.

У ёш ва чиройли, қуёшда қорайган, қора соч, катта-катта кўзлари ёлқинли эди. Унинг бутун вужудидан дадиллик ва гайрат барқ уриб турар эди.

Уша кечадаги шеърят баҳсимиз Урта Осиё тақдири, унинг драма ва дostonларида куйланишга лойиқ қаҳрамонлари ҳақидаги баҳсларга уланиб кетган эди. Ҳамид Олимжон ана шундай қаҳрамонлардан бири сифатида ўзбек халқининг миллий овозлиги учун курашган қаҳрамони Муқаннинг номини атади. Бир неча йил ўтгач, у ўз ваъдаси-

нинг устидан чиқди: уруш йилларида Муқанна ҳақида пьеса ёзди.

Унинг нияtlари кўп эди. Ҳамид Олимжон билан Шарқимиз халқлари ҳақида суҳбатлашиш мароқли эди. У кўп нарса билар, кўп нарсаларнинг моҳиятини англашга интилар эди. Билимлари юзаки эмас эди: у жуда кўп қадимий қўлёзма ва китобларни мутолаа қилиб, тарихий материални чуқур ўзлаштирган эди.

Эсимда. Биз ўшанда шеър, ижод ҳақидаги суҳбатга берилиб, вақтнинг қандай ўтганини сезмай, узоқ ўтирган эдик. Назаримда, Ҳамид Олимжонда ҳам Пушкин анъаналарининг гувоҳи бўлмиш тарихий арғувонлар қаноти тагида кутилмаганда содир бўлган шеърият «анжуманимиз» кўнгилли хотира қолдирган эди.

Уша дўстона суҳбатимиздан сўнг мен ўзимга шундай дедим: «Сен ўзининг салмоқли сўзини айтишга қодир улкан шоирни кўриш шарафига муяссар бўлдинг. Унинг сўзи совет шеъриятининг янги саҳифаси бўлиб қолажак!»

ШОИР ҲАҚИДА ХОТИРАЛАРИМ

Ҳамид Олимжон ҳақидаги хотираларим ҳануз бугунгидек ёдимдадир.

Шоирнинг вафотига 15 йил бўлди. Лекин унинг шеърлари, дostonлари, «Муқанна» драмаси халқ хазинасида ўлмас, абадий ҳайкалдир.

Шоир ва олим, жамоатчи ва ёзувчи мана бугун халқ меҳри муҳаббати қўшиб қўйилган бронзада қаршимизда юксалди.

Мен доимо шоир ҳақидаги хотираларимни, таассуротларни, муноқиша ва мусоҳабаларимни ёзишга тиришаман.

Мен Ленинградда ўқишда эдим, билмадим, 27 ёҳуд 28-йиллар бўлса керак, баҳор чоғи, Ленинграднинг энг гўзал ва тансиқ қуёшли кунларидан бири эди. Нева бўйларида халқ қалин эди, институтдан қайта туриб, Нева кўчасидаги ресторанда овқат қилиб ўтирар эдим. У кун стипендия олган куним, вақтим чоғ, пиво билан ҳузур қилиб бўлса керак, овқат қилардим. Зал тигиз эди. Бирдан:

— Ойбек эмасмисиз? Кўзимга иссиқ кўринасиз, рухсат этинг, танишайлик. Самарқанддан келдим, Ҳамид Олимжонман,— деди кулиб ёнимда тўхтаган йигит.

Югуриб турдим, ҳаяжон-ла кўришдим. Иккаламиз ҳам бир-биримиз билан учрашганимиз ва танишганимиздан жуда хурсанд бўлдик, дарҳол гапга тушиб, қизғин суҳбатга киришиб кетдик.

Ҳамид 18—19 ёшларда кўринар эди. Қарашлари ўткир, кўзлари тиниқ, жиддий ва ақлли, сочлари қуюқ, мўйлови энди чиққан, ёш эди. Уст-боши ёдимда йўқ, оддий, лекин озода кийинган, зимдан кўз ташладим — қомат ва қиёфаси келишган, хушмуомала йигит!

— «Туйғулар»ни ўқидим. Умуман айтганда, яхши,— деди Ҳамид Олимжон кулиб.

Мен ҳам Ҳамиднинг бир неча шеърларини ўқиган эдим, аммо ўзини шахсан танимасдим.

— Қалай, шеър ёзиб турибсизми?—сўрадим Ҳамиддан.

— Самарқандда адабиёт институтида ўқиб турибман. Дарслар ва мутолаа кўп вақт олади, лекин шеър ёзмасдан туролмайман, тортади ўзига... Эҳтимол, яқинда тўпلامим чиқар,— деди бир нафас ўйланиб.

— Ўжуда яхши, чиқсин, шоирларимиз жуда кам,— дедим ва адабиёт назариялари, санъат масалаларига доир кўтаринки руҳ билан, завқ билан, иштиёқ билан гапириб кетдим.

Ҳамид ўзбек адабиётининг, санъатининг аҳволи ҳақида гапирди ва бирдан сўзини кесиб сўради:

— Ҳа, ростдан, эшитдим, халқ хўжалиги институтида эмишсиз?

— Иқтисодий билимлар, ижтимоий оқимлар, марксизм масалалари муҳимки, мен буларни яхши ўрганиш учун шу институтни танладим. Бизда марксизмга оид ишлар энди бошланмоқда, аммо марксизм таълимоти, иқтисодий билимлар энг зарур ҳам муҳимдир. Лекин майлим шеърдадир, севаман шеърятни, юракдан севаман...

— Албатта, марксизм муҳим, кенг назарийдир. Мен ҳам уни зўр ҳавас ила пишиқ ўрганяпман. Минг йиллардан буён зулматда бўлган халқимизнинг Октябрь қуёши туфайли ёруғликка, илмга, фанга интилиши зўрдир. Биз, ёшлар, шу ёрқин давримизга муносиб, мувофиқ бир адабиёт яратайлик, шоҳ асарлар ижод этайликки, халқимиз мамнун

бўлсин! Буржуазия хизматида бўлган, унга қуллуқ этадиган баъзи реакцион, сотқин шоирларимиз борки, Ватанимизга — туғилган қуёш юзига булут солаётирлар. Ана шуларга қарши курашмоқ бизнинг бурчимиздир.

Шоир Ҳамид Олимжон ғайрати жўшқин, қалби кенг кўламли, қайнаб тошган йигит эди. Биз узоқ ўтирдик, пиво аралаш талай суҳбат этдик.

— Ленинградни қалай кўрдингиз, ёқдимиз, гўзалми?— сўрадим шоирдан.

Улуғ шаҳарни шу топда кўз ўнгига олгандай бир он ўйлади ва қошларини чимириб:

— Ленинград гўзал ва буюк экан. Муаззам иморатлар, озода — пок майдонлар, кенг адил кўчалар, айниқса Нева бўйлари ажойиб...— деди ҳаяжон билан.

Мен ҳам ўзимнинг жуда севдигим Ленинградни мақтаб, санъат обидаси, илм қучоғи, инқилоб бешиги, деб узоқ сўзладим, шекилли.

Зал тиқилинч, шовқин-сурон эди. Официантни базўр чақирдим ва шоир билан хайрлашдим.

— Шарқшунослик институтига боришим керак эди, афсуски шу ширин суҳбатни бўламиз.

— Э, шундай денг, икки соатлик суҳбат назаримда бир он каби ўтди. Кўришдик, таниш бўлдик. Самарқандга боринг, тил-адабиёт соҳасида дўстлар кўп,— деди қўлларимни қисиб.

— Марҳамат, келинг менинг хонамга,— дедим шоирни таклиф этиб.

— Раҳмат, самарқандлик ўртоқлар бор, бирга турибмиз. Завод, фабрика, музейлар кўп экан, кун бўйи кезаман. Эҳтимол, эрта Царское село ва Петергофга борурмиз, вақт тиқилинч,— деди кулиб.— Бугун ҳам ўртоқлар билан бу ерда учрашмоқчи эдик.

Хайрлашиб, тиқилинч залдан столлар оралаб чиқиб кетдим.

Чамамда икки-уч йил ўтди шекилли. Ҳамид Олимжон билан кўришмадик. У Самарқандда яшар эди, мен Тошкентда—САГУда, мактаб ва техникумларда дарс берардим. Унча-мунча шеър ва дostonлар ёзиб кўярдим.

Шоир Ҳамиднинг овози кундан-кун баландроқ эшитилар эди. Унинг илк маҳсули — «Кўклам» нашр этилди. Катта китоб магазинидан бир нусха олдим. Кўчада одам қалин, мен эса уларни оралаб, аста юриб, «Кўклам»ни йўл-йўлакай варақлаганим ҳолда, ўқий-ўқий САГУга кетардим.

Фасли кўклам эди. Дарахтларга энди кўк югурган, айниқса, кўча бўйлаб терилган адил, баланд, кўркам теракларнинг нафис ёш барглари майин эсган шамолда шилдираши ҳануз хотиримда туйилади. Ҳовлимиз Арпапояда эди. У сердарахт, серсув, кўркам эди. Супада, қуюқ дарахтлар соясида ёнбошлаб, «Кўклам»ни варақладим. Ўзимга маъқул тушган шеърларни қайта-қайта ўқидим, «Кўклам»ни варақлар эканман, бу — ёшликнинг хаёл тўла кўклам поэзияси, шоирнинг самимий меваси ва илк қалдирғочи, дедим ўз-ўзимга. Ҳақиқатан, шеърлар самимий ёш қалбдан ёзилган эди. Лекин азамат, улуғвор сатрлар, илҳомбахш салмоқли кўринишлар, нафис ҳислар, туйғулар эди. Совет ёш поэзиясининг кучли, жўшқин меваси эди. Ҳамид Олимжоннинг Москвага бағишлаб ёзган «Қизил Москва» шеърида жўшқин ҳис, эҳтирос тошади. Шеър ёниқ, лирик асардир.

Шоир Ленинградда ёзган «Болтиқ денгизи бўйларида» шеърида у ҳаёт тўлқинларида сузар, шеъриятнинг ингичка, гўзал лирикасини куйларди.

«Кўклам»да ёшлик туйғулари ила суғорилган шеърлар қалбий эди. «Ҳужум гулига» ҳис ва тўлқин тўла, ҳаёт бахтини шод куйловчи шеърдир.

Бу кунлар пок ипак нурлар,
Нафис тонлар-ла ўйнашди.

Ётар тўлқин, денгиз эркин,
Чечак лаблар севинч очди.

Шоир борган сари салмоқли, пишиқ, мазмундор асарларни майдонга ташлади. Шеърда қофиялар борган сари яхшиланиб, мундарижа кенгайиб борар эди. Рус поэзиясини ўрганиб, ундан сабоқ олгани кўриниб турар эди. У эҳтимол, ўзбек классик адабиётининг буюк шоири Навоий ва Лутфийни, Фурқат ва Муқимийни, айниқса, Октябрь революциясидан сўнгги адабиёт саркардаси Ҳамзани ўқир эди.

Шоир Ҳамид Олимжон, хотиримдадир, 1931 йилда Тошкентга кўчиб келди ва дарҳол ўзига хос фаоллик ила ишга тушди. У «Ёш ленинчи» газетаси редакциясида ишлар эди ва матбуотда шеърлари тез-тез чиқиб турарди. Шоир ҳақиқий илҳом билан, завқ билан, меҳр билан ижод этар эди.

Мен редакцияга кўришгани бордим. Биринчи кўрганим ёш йигитча Ҳамид энди бўй етган, келишган, яхши кийинган, авжи йигит эди. Маъноли кўзларига чуқур фикр, хаёл тўлган ҳақиқий шоир эди.

— Салом, яхшимисиз, ишлар қалай?— сўрадим кўришиб.

— Э, бормисиз, шаҳрингизга келдик,— деди кулиб ўрнидан туриб кўришар экан.— Лекин иш жуда кўп, мутолаа ва шеър ёзиш ила бандман.

Санъатдан, шеърдан, театрдан узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Хайрлашиб кетар эдим, стол тортмасини суғуриб бир кичик китобча олди:

— Марҳамат, ўқинг, «Олов сочлар»,— деди китобга қисқагина ҳадиянома ёзиб.

— Раҳмат, албатта ўқийман,— дедим табриклар ва қўлларини қисиб.

Ёз. Саратон. Қуёшнинг ловиллаган пайти эди. Қуюқ

дарахтлар салқинига бекиниб, қўлимда китобча, хаёл суриб, жим ўтирдим. «Олов сочлар»ни аста варақлаб, ҳар бир шеър, ҳар бир сатрга ўйчан, сокин кўз югуртиб ўтирдим. Бирдан тўплам исми — «Олов сочлар» устида тўхтаб қолдим. «Олов сочлар»! Нима дегани бу «Олов сочлар»? Менга ажойиб туюлди. Уйлаб-ўйлаб маъносини тушундим. Кулиб юбордим. Ёш шоирлар, одатда, узоқ хаёл суриб, қидириб, шеърга, повэзияга хос тутилмаган ажойиб исмлар қидириб топадилар. Инжиқлик билан бош қотириб, чуқур яширинган маъноли исм бўлишига ҳаракат қиладилар. Ўзим ҳам шундай эдим.

Айниқса рус шоирларига шу одат хосдир. Шоир Ҳамид Олимжон ҳам «Олов сочлар»ни топгунча кўп ўйлаган, аҳтимол, бунинг асл мағзини чаққандир.

— Топкан-а! — дедим бирдан қичқириб. — Яхши, «Олов сочлар»... Маъноси чуқур, хаёл меваси, — дедим кулиб.

Бу тўпламдаги шеърлар поэтик, лирик, гўзал шеърлар эди. Мазмуни чуқур, идеяси кенг, шакли пишиқ эди. Халқнинг чуқур тилаклари, орзулари, буюк инқилоб келтирган қуёш тўла, нур тўла ҳаёт куйланган эди. Бу инқилобга, Коммунистик партияга, ёшларга, комсомолларга бағишланган асар эди. «Комсомол келади» дostonи чуқур мазмунли, юксак идеяли шеърдир. Шоир бу дostonда бир тўда комсомоллар, ўзи ҳам бирга, Самарқанддан, машҳур, қадимда дошг чиқарган Самарқанднинг одам қалин кўчаларидан комсомол марши ила ўтиб, шаҳар ташқарисига чиқшини ёзади. Қадимда эзилган халқнинг энди буюк инқилоб ёлқинида порлаган ҳаётини, озод ўзбек Ватанининг юраги — бу шаҳарни тасвирлайди. У шоирнинг ёниқ қалбидан тошган, оригинал образларга тўла, нафис поэтик лавҳалардир:

Кун қизик.

Ҳар ёни ўт босган:

Аланга юзларни ювади.
Райкомга улашган кўчадан
Комсомол қўшини келади.

Жуда менга маъқул бўлди. «Гўзал, жуда гўзал», дедим ўқир эканман.

Шоир Ҳамид Олимжон актив, берилиб, ёшлиги, қайноқлиги ила мунозараларда қатнашар эди.

Бир кун Союзда Ҳамид Олимжонни учратдим.

— «Олов сочлар»ни ўқидим. Яхши, жуда гўзал, лирик парчаларини севиб ўқидим, менга жуда ёқди,— дедим у ила кўришиб.

— Яхшими, ростданми?— сўради кулиб.

— Ёлқинли сатрлар кўп, жуда кўп,— дедим.

Биргалашиб мажлисга кириб кетдик.

Шоир Ҳамид Олимжон мамлакатимизнинг инқилобдан бошлаб эришган ғалаба, ютуқлар, Беш йилликлар, Ўзбекистон маданиятинининг юксалиши, хотин-қизлар озодлиги, колхозлашиб келаётган қишлоқларда кенгайиб, қулоч ёзиб борган пахта далаларини куйлади. Мамлакатимиз тараққиётида баробар одим ташлаб борди. Шунинг ила баробар унинг ижоди ғоявий юксалиб, шеърини тарашланиб, маҳорати оша борди. Ижоди зўр бир тошқин каби қайнаб, мамлакат зафарлари ила бирга олға босди.

1960 йил, январь

ҲАМИДНИ ЭСЛАБ...

Жимжит оқшом. Очиқ ҳавода кўкка кўз тикиб, хаёл суриб ётмоқдаман. Чўнқир қора осмон, йироқ-йироқ юлдузлар... Кўзим қорачиғлари океан кўпикларига ўхшайдик, унда коинот акс ётмоқда. Ана, у Катта айиқ юлдузлари, ана у Саратон юлдузлари туркуми.

Қатрада осмон акс ётганидек,
Жаҳондай маънидор қорачиғимиз.

Бу кунлар тепамиздаги ойнинг учинчи ҳафтаси. Бир чеккаси ушатишган патирдай бўлса ҳам ҳали кучи кетмаган ой бош томонимдаги терак учидан секин-секин сузиб ўтмоқда.

Инсоннинг ажойиб, етук камолотлари тўғрисида ўйламоқдаман. Яқинда кишилар ойга чиқишлари керак. Каттакон ҳовлимизнинг бир чеккасида набирам Дурбекнинг йиғлаган товуши келиб қолди. Қорни очгандир. Онаси уйғониб, бағрига олган бўлса керак, тинчиди. Шуларнинг бахтини ўйламоқдаман.

Шундай шеърга тўлган сукунат кечалар тўғрисида хаёл сурган шоирлар беҳад кўп. Баъзиларининг сатрлари ёдимга тушади:

Дилам аз ғусса танг омад ки, чашми мурғ пеши ў,
Бувад баҳрики, дар жавфи хубобаш осмон кунжад.

Шарқимизнинг буюк файласуф шоири Мирза Абдуқодир Бедил шу сатрларни ёзганда, бир оз бадбин ҳолатда бўлган экан, деб ўйлайман. Менинг ўйларимда шу эсиб турган кеча насимидай беғуборлик, енгил покизалик бор. Мен яшаб турган муҳит ўзи шундай бўлгани учунми, ёхуд ҳаётимда бирор манфий таъсир бўлмагани учунми, мен бадбин ўйлаёлмайман ҳам, бадбин ёзолмайман ҳам. Қатор шоирларнинг соқит оқшомлар ҳақидаги шеърларидан узуқ-юлуқ сатрларни ичимда ўқиб чегарасиз бахмал осмонга термулиб ётибман.

Шағирлайди осмон ва ҳаво,
Шағирлайди бутуп коинот,
Шағирлайди бетиним дарё,
Шағирлайди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Бу — марҳум биродарим Ҳамид Олимжоннинг «Ҳолбуки тун» деган шеърдан. Шўрлик дўстим, сен ҳам осмонга термулиб ётибсан, аммо кўз қорачиғингда кўк акс этмайди, ойга учиш тўғрисида ўйлай олмайсан. Набираларинг йиғисидан жонинг эркаланмайди, уларнинг бахти, келажаги, истиқболи тўғрисида муҳокама қила олмайсан. Йигирма йилдирки мудҳиш бир тасодиф сени бу жаҳоний ҳузур-ҳаловатлардан бир умрга маҳрум қилди.

Биз Ҳамид Олимжон билан бундай ойдин, мусаффо кечаларни кўп ўтказганмиз. Йигитлигимизнинг қуюндай саркаш йилларида Сиёб қирғоқларида, Ургут тоғларида, Жиззах ён бағирларида, Бахмал адирларида, Шоҳимардон чўққиларида бундай ажойиб, саргашта ва паришон, лирик кечаларни кўп кўрганмиз.

Ўзбекистон маркази Самарқандга кўчгандан кейин бизнинг «Қизил Ўзбекистон» редакцияси ҳам Самарқандга келди. Кичик бир журналист сифатида мен ҳам шу гурунг

ичида бор эдим. Ҳамид, Уйғун шу ерда ўқир эдилар. Мўда тез танишиб олган эдик.

Биз, ёшлар ўзаро илм-маърифат олмақда, хизматда, бўш вақтларимизда эса тўс-тўполоп, ўйин-кулгилардан, ижоддан бошқа ҳеч қандай манфаатларимиз бўлмагани учун гоъта меҳрибон дўстлар эдик. Мен Ҳамид, Уйғунларнинг дарсдан бўшашини кутиб, Абрамск бульварида (ҳозирги ЎзГУ рўпарасидаги Максим Горький бульвари) қути-қути папиросларни чекиб ташлаганман. Улар ҳам мен ишдан, редакция ёки босмахонадан бўшаб чиққунимча тўртликлар билан менга ҳазил бағишлардилар.

Гофуро, ишлар қалай, ишлар қалай,
Сен эмасми Аъзам Аюб¹га малай.
Соат олтига Регистон приходи,
Сенга маъқул яхши гаплар бир талай.

Ҳамид

Пайшанба, жума кунлари ошна-оғайнилар солма қилиб, Оҳақлиқ тоғига ёки Сиёб бўйига, Ургут — Чорчинорга чиқиб кетар эдик.

Хайр, шундай қилиб десангиз, бундай мусаффо кечаларни Мулло Абдул Ҳамид билан бирга ўтказганман. Ҳамид мени «Муштум»даги таҳаллусим Нуртой билан кўп гиз-гизлатар эди. Шунда мен унинг гашига тегиш учун Мулло Абдул Ҳамид Жиззакий деганга ўхшаган ҳазил қилар эдим. У жаҳли чиққанда кўзи пир-пир учиб, қулоқлари қизариб кетар эди. (Шу кечалардан бири 1939 йилнинг август ойларида бўлган эди.) Халқимиз 270 километрлик Катта Фарғона каналини 45 кундек қисқа муддат ичида қазиб битказди. На экскаватор, на трактор, на бульдозер, на бошқа техника бўлган бир замонда бу гигант ҳаракатнинг бошланиши ва охирига етиши чинакам халқ қудрати-

¹ «Қизил Ўзбекистон»нинг собиқ масъул секретари.

нинг тимсоли сифатида тарихларга қайд қилингандир. Биз Ҳамид билан шу қурилишнинг бошдан-оёғигача иштирок қилдик. Канал трассасининг ҳамма участкаларида деярли бизни кутмаганда инсу жинсдек пайдо бўлиб, шеърлар ўқиб кетардик.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг топ-шириғига биноан, канал қазувчи халқ номидан ВКП(б) Марказий Комитетига шеърий мактуб ёзган (бу мактуб «Правда»да босилган) шоирлар ҳам, ғурур билан айта оламанки, биз бўламиз.

Канал трассаси бўйлаб очиқ ҳавода ҳар оқшом ишдан кейин канал қазувчиларнинг машъала-базмлари бўлар эди. Уртага уладани мазутга булаб, симга тортиб машъала ёқилар эди. Базм бошланиб кетарди. Ҳамма ўз ҳунарини, санъатини кўрсатар эди.

Шундай катта машъала-базмлардан биттаси август ойининг қайси бир оқшомида бош тўғонда, Куйганёрда ўтказилган эди. Бу ерда Ўзбекистонимизнинг донг таратган санъаткорлари ҳам бор эдилар. Ҳалимахоним ҳам, Тамарахоним ҳам, Мукаррамахоним ҳам, Юсуфжон қизиқ ҳам, Жўраҳон Султонов ҳам, Ака Бухор ҳам шу ерда эди. Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош ота билан Усмон Юсупов ҳам шу ерда эдилар. Кўп одам йиғилган, қиёмат базм бўлди.

Базмдан кейин тарқалишдик. Одам одамнинг белига бош қўйиб ўнғай келган жойда айқаш-уйқаш уйқуга кетди. Уйқу жой, муҳаббат чирой танламас, деган гапни шу чала маҳшарда кўрсангиз бўлар эди.

Ҳамид билан биз бошимизни суқарга жой тополмас эдик. Қаердадир озгина бўлса ҳам мизғиб олиш керак. Ойдинда Қорадарёнинг бўйидаги бедапояга ўтириб олиб, шу беда ичида ётмоқчи бўлдик.

— Ғафур, шу бедапояда ётамиз,— деди у. Чўзилдик. Қўлларимизни бошимиз тагига ёстиқ қилиб қўйиб, кўкка тикилиб ётар эдик.

— Гафур, кел, частушка айтишамиз,— деди Ҳамид.
— Бошла!
Ҳамид бошлади:

Эшик олди картишка,
Мен ўтирдим артишка,
Агар уйқу келмаса,
Уйнаймиз кошка-мишка.

Мен жавоб бердим:

Эшик олди ариқча,
Ариқчада балиқча,
Шудринг тушиб турибди,
Ухлолмаймиз тариқча.

Тип-тиниқ, чуқур Андижон осмонини тўлдириб юлдузлар ёнар эди. Бир бурда ушатишган патирдек ой осмонда секин-секин кезиб юради.

Шағирларди осмон ва ҳаво,
Шағирларди бутун кoinот.
Шағирларди бетиним дарё,
Шағирларди дарёда ҳаёт...
Ҳолбуки, тун...

Қаердандир тепамизга Йўлдош ота келиб қолдилар. Биз дик этиб ўрнимиздан турмоқчи бўлдик.

— Утираверинглар, шоирлар, ўтираверинглар,— деди Йўлдош ота,— икковлашиб юлдузларнинг сирини ўғирлаясизларми, юлдузли осмонга қараш хаёлни кенгайтиради, қайғуни унуттиради, зеҳнини тиниқ қилади, кўзни равшан. Дамлар ганимат. Ҳар бир нафасдан фойдалана олиш керак,— деб ёнимизга ўтирдилар.

Тонг ёришгунча дарё лабида Катта Фарғона каналининг келажаги, истиқболи, суғорадиган ерлари, унинг қирғоғида қуриладиган янги шаҳарлар, янги қишлоқлар, очиладиган

янги ерлар, умуман, республикамизнинг истиқболи ҳақида ширин-ширин сўзлашиб ўтирдик.

Ҳамид Ёзувчилар союзига раис бўлиб турган йилларида ўзининг дўстларига маълум бўлмаган ажойиб фазилатларини кўрсата бошлади. У ақлли бошлиқ, тадбирли ташкилотчи, ноёб жамоат арбоби эканлигини кўрсатди.

Фашист галаларига қарши қаттол жанг кунлари бориб турганида жанговар бир шоир сифатида, сафарбар бир аскар сифатида фронт орқасида туриб халқнинг руҳини тинмай ғалабага илҳомлантириб турди. Айниқса ички Россиядан, Белоруссия, Украинадан вақтинча кўчиб келган ёзувчиларни ўқитмай, камситмай, муҳтож қилиб қўймай, ўртага дўстлик, биродарлик ширини маҳкам қўйиб уюштира олиш ўнғай иш эмас эди. Шу ўртада ўзбек халқининг совғайи саломини юклаб, делегация билан 1-Украина фронтига — Рокоссовский қўмондонлик қилиб турган жабҳага бориб келди. У ерда ўзбек жангчилари билан учрашди. Биз ҳаммамиз раисимиз сифатида Ҳамидни гоят ҳурмат қилар эдик ва унга итоат қилар эдик. Фронт орқасидаги интизом ҳам айниқса шуни талаб қилар эди.

Ҳамиднинг раҳбар сифатидаги иш методларидан яна бириси шу эдики, у ҳеч қачон бир вазифани амри-фармойиш билан буюрмас эди. Гап нимада эканлигини тушунтирар эди. Сиз ўз навбатида шу вазифани бажариб қўйганлигини билмай қолар эдингиз.

Бизнинг ғалабамиз аниқ бўлиб қолди. Уруш ўрталарида ҳомуш иккиланиб юрганлар ҳам энди «ғалаба яқин», дея бошладилар. Шунда Министрлар Совети Арғиндан бизга, ёзувчиларга боғ бериб қолди. Оғримаган бошга олтин исирга дегандек, Ҳамиднинг бошида бундан бошқа ташвишлар ҳам тўлиб ётганига қарамай, ҳафтада бир-икки маротаба бу боғдан бориб хабар олар эди.

1944 йил 26 июнда соат иккиларда Карл Маркс кўчасида кета туриб, универмаг рўпарасидаги электр асбоблари

магазинининг олдида Зулфия билан иккалаларини кўриб қолдим. Саломдан кейин:

— Ҳа, йўл бўлсин, Фафурвой,— деди у.

— Эртага Фарғонага кетмоқчиман. Бир-иккита очерк ёзиб келай.

— Бу ишинг яхши, ҳозир қаерга?

— Бош оққанча кетиб турибман. Муллавачча сайр.

Кулишдик.

— Фафур,— деди Ҳамид,— бошқа ишингни қўй, юр, Олой бозорига бориб, бир кўнгилдагидек харажат қиламиз, бизникига бориб ош қиламиз. Сен ахир самовар паловга устасан-ку. Кейин мен... «Муқанна»нинг баъзи ғазалларини янгидан ёздим, ўқиб бераман...

Биргалашиб кетдик.

Ёғу гўшти Зулфия тўғраб берди, мен қозонга ўт қўйдим. «Алпомиш» дostonларидаги кайвони хотинларни эслатадиган барваста, кўркам онахонимиз Комила биби ҳам шу ерда эдилар.

(Ҳаммамизнинг онамиз сифатида барҳаёт бўлган, қунту бардошининг, чидамнинг, салобатнинг, ўзбек кексаларига хос улуғворликнинг эгаси бўлган бу онамизга ҳамиша биздан фарзандлик таъзимини.)

Шунда Ҳамид мени имлаб чақирди-да:

— Ана у уйда Жиззахнинг қора кишмишидан тайёрланган, Урдўшвой акам юборган бир кўзача мусаллас турибди, ўшандан бир қултум, ярим қултум ичиб тур, саратонда ўчоқнинг ўти элитмасин,— деб қўйди.

Ошнинг сабзи-пиёзини жуда ҳам қиёмига келтирдим. Тузини тотиб кўрган Ҳамид ҳам, Зулфия ҳам қойил қолишди. Гуруч солдим, гуруч ҳам қайнапти. Ҳали-ҳали кўзимни юсам, лолабазм бўлиб биқиллаб турган шу палов кўзимнинг олдига келади. Гуруч сувини тортгандай бўлди, кейин... мен дамлагандай бўлдим. Зулфия айвонда помидор, пиёз тўғраб шакароб қиляпти. Ҳадеганда Ҳамид қистайди:

— Мусалласи чакки эмас экан, Гафур, ичим яланиб кетди, ошни тезроқ сузсанг-чи.

— Ҳозир, ҳозир,— дейману, кўзим кўзачада.

Бир маҳал лаган тайёрлаб, қозоннинг қопқоғини очарманми...

Бир қозонда ўн олти хил ош пишибди-я: бир чеккада бир кап гуруч оппоқлигича қимирламай турибди, қозоннинг ярим бели қирмоч, бир томонда тўрт қошиқча шовла...

Деворга суянган уч почали нарвон турган экан, шундан чиқиб Жуманиёз Шариповнинг ҳовлиси томонга ўзимни ташладим. Салқин подвалига тушиб уйқуга кетдим. Бу, Ҳамид билан сўнгги учрашувимиз эди.

3 июль куни мен Фарғона области, Бағдод районининг Насриддинчек қишлоғида колхозда эдим. Кечки пайт обкомнинг тез юрар кичкина машинаси келди, Ҳамиднинг фожиали ўлими ҳақидаги хабарни обкомга борганда эшитдим.

* * *

Мен Ҳамидни тирик учрата олмадим. Мана энди шу фожиага бугун йигирма йил тўлиб, дўстимни эслаб ўтирибман. Ҳамид қайтиб келмайди.

Фалакка қўл узатиб, шамси анварни олиб бўлмас, дейилган бўлса ҳам Ҳамиднинг аввало ўз хонадониде ёққан чироғи кундан-кун парпираб ёниб турибди. Унинг содиқ рафиқаси Зулфияхоним ҳижронлар ичида йигирма ўрик гулини ўтказиб, дўст-ошнолар, қавм-қариндошлар, қуда-қудағайлар ўртасида Ҳамид орзуларини рўёбга чиқариб турибди.

Етук лирик шоира, баркамол жамоат ва давлат арбоби, булардан ташқари ўзида ҳам ота, ҳам оналикни кўрсатиб, ошун ҳурматли Зулфияхонимга ташаккурлар айтиш керак бўлади. Биз, Ҳамиднинг дўстлари эса унинг ишини камол

билан давом эттириб турибмиз. Бизнинг сатрларимизда Ҳамиднинг ҳиссаси катта. Унинг сингиллари, ўғли, қизига қўлдан келганча меҳрибонлигимизни аямадик, қуда-қудайлар бўлиб кетдик. Ҳамиднинг набиралари ажойиб жамиятимизнинг етук аъзолари бўлиб тарбия топажаклар.

Ҳамиднинг ижодий фаолияти, биографик ҳаёти, жамият ўртасида тутган мавқеи ва бажарган вазифалари тўғрисида бир талай монографиялар бор. Бу қисқа хотиранома айрилик ўртаган бир дўстнинг ойдин оқшомдаги бир мунги, холос...

«Совет Ўзбекистони», 3 июль, 1964 йил.

ОТАШИН ШОИР ХОТИРАСИ

Улуғ Ватан урушининг қаҳрли кунларида халқимизнинг барча куч-қуввати душманни тор-мор келтиришга қаратилган эди. Аммо ана шундай машаққатли кунларда ҳам мамлакатнинг маданий ҳаёти бир зум бўлсин тўхтаган эмас.

Худди шундай даврда барча республикаларнинг ёзувчи ва олимлари Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг ўзбек адабиётининг асосчиси Алишер Навоий ижодига бағишланган Пленумида қатнашиш учун Тошкентга йиғилдилар.

Мен Тошкентга икки улкан адибимиз — Садриддин Айний ва Абулқосим Лоҳутий билан биргаликда келиш бахтига муяссар бўлдим.

Биз вокзалда тушиб, Навоий Юбилей комитетига йўл олдик. У ерда бизни ўша пайтда Юбилей комитетининг раис ўринбосари бўлиб турган Ҳамид Олимжон қабул қилди. У устига қоғозлар ёйиб ташланган улкан стол ортида ўтирар эди. Афтидан бу қоғозлар ҳал қилиниши жуда зарур бўлган ишларнинг ҳужжатлари эди. Лекин у бизга кўзи тушган заҳоти юмушларини қолдириб, қулочини кенг ёзиб, жилмайганича бизлар томон юрди. Устодлар билан галма-галдан қучоқлашиб кўришиб, уларни креслога таклиф этди.

Салом-алиқдан сўнг Ҳамид Олимжон бизни Пленумда Навоий ижодининг қайси жиҳатлари ва қандай эстетик-

назарий масалалар муҳокама қилиниши мўлжалланганлигидан хабардор қилди.

У Навойнинг душманга шафқатсиз бўлиш, Ватанни ва халқни севиш ҳақидаги машҳур мисраларини кўзлари ёниб ўқирди. Улуғ шоир сатрлари совет халқи немис-фашист босқинчиларига қақшатғич зарбалар бераётган ўша кунларда ғоят қудратли куч билан жарангларди.

Ҳамид Олимжон: «Ватанимизни ҳимоя қилар эканмиз, бу билан биз энг яхши анъаналаримиз ва маданиятимизнинг келажагини ҳимоя қилган бўламиз...» — деган эди ўшанда.

Ажойиб ўзбек шоири Ҳамид Олимжон билан биринчи марта мен ана шундай учрашган эдим. У ёш, жўшқин, ўткир, ақлли, тиниб-тинчимас йигит эди. Ҳамид Олимжоннинг устодларимиз Садриддин Айний ва Абулқосим Лоҳутий билан қилган суҳбати асносида шундай фикрга келган эдим.

Менга унинг чинакам миллий заминда вояга етган, жуда кўп Ҷашмалардан — ўзбек классик шеърляти ва бошқа халқлар шеърлятидани баҳраманд бўлган шеърляти ёқар эди.

Ўша пайтларда Ҳамид Олимжоннинг «Ўрик гуллаганда» номли шеърлар тўплами рус тилида босилиб чиққан эди. Мен социалистик Ўзбекистоннинг гўзал чизилган табиат манзаралари ва кишиларининг образларидан ҳайратланар эдим. Мен уларни янгича қиёфада кўрган ва шоир билан биргаликда севиб қолган эдим.

Ундан ҳам илгарироқ Ҳамид Олимжоннинг Ленин, партия, Ленинград ҳақидаги шеърлари билан таниш эдим...

Ҳамид Олимжон ижодида жаҳон, шарқ ва рус адабиётининг даҳо санъаткорлари таъсири сезилиб турарди. Мен унинг шеърлят бўстонида нимаки қимматли, фойдали бўлса олиб, қайта идрок этиб, ўзининг янги, реалистик, ёрқин, барча халқларга яқин ва манзур шеърлятини яратганлигини англаб олдим.

Бизнинг замонамизда бир томонлама билим олиб шоир бўлиш ва фақат ўз миллий адабиётидангина баҳраманд бўлиб ижод этиш мумкин эмас. Чунки ҳар бир совет ёзувчиси барча қардош халқлар учун ижод қилади. Унинг овози кўп миллатли совет адабиётининг қудратли симфониясига қўшилади. Ҳамид Олимжоннинг шоирлик овози ҳам ана шундай овозлардан эди.

Учрашувимиздан бир йил ўтгач, бу тиниқ овоз бевақт узилганини чуқур қайғу билан эшитдим. Лекин шоирнинг овози совет шеъриятимизда ҳамиша жаранглаб туражак. Ҳамид Олимжоннинг ёрқин сиймоси халқ қалбида мангу яшайди.

АБДУЛҲАМИДНИНГ ЕШЛИГИ

«Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл» деган эскиларда гап бор. Абдулҳамид болалик чоғларида отадан етим қолгани учунми, ё одам зотига кўпроқ меҳр қўйгани учунми, яхши одам бўлиб ўсди. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотди, оқ-қорани билди. Ўтмишнинг ўроғини, кечмишнинг кетмонини кўрди. Унинг болалиги ғурбатли кунларнинг заҳри, кулфатли тунларнинг қаҳри билан ўтди.

Абдулҳамид бола экан, ҳали уруш бошланмай, мардикор деган гап пайдо бўлмай туриб ҳам халқнинг азоб-уқубати беҳад эди. Мардикор деган нарса оловга ёғ қуйгандай бўлди. Жиззахдаги халқ ҳам бир варакайга оломон бўлиб кўтарилди. Извошда келаётган тўраларни, ҳокимларни ўлдириб юборишди. Шаҳардаги амалдорларни тутиб олишди, қолганлари қочиб қутулди. Орадан бир ҳафтача ўтгандан кейин гала-гала аскарлар келиб тушди, қиёмат қирғинини солди. Кейин «Ҳамма халқ бозор бошига йиғилсин!» деган буйруқ чиқди. Мен ҳам бордим. Аскарлар милтиғини ушлаб қатор турар эди. Одамлар тўплангандан кейин, аскарбошилар халққа қараб: «Отишгамисанлар, ҳайдашгамисанлар?» деб сўради. Халқ «Ҳайдовгамиз», деб жавоб берди. Шундан кейин халқни бола-чақа, эркак-аёл — ҳаммасини шаҳардан ҳайдашди. Чуввос — тўполон бўлиб кетди. Шунда Абдулҳамид қўлимда, Асолат (шоирнинг опаси — *ред.*) ёнимда эди. «Энди қасёққа борар эканмиз?!» деб нима қи-

лишни билмай йиглаб турган эдим, Абдулхамиднинг тоғаси — иним Аширмаҳмуд пайдо бўлиб: «Эй, жиянларим, бошларингга қандай кулфатлар тушди?» деб йиглаб келиб, Абдулхамидни орқаларига опичиб олдилар. Одамлар билан бошлашиб, даштга чиқиб кетдик. Бизни олиб бориб ташлаган жойлари сувсиз, экинсиз ер эди. Биз у жойни «Қили» деб атар эдик. «Қили»да «ҳайдовда» бир ҳафта турдик. Уддасидан чиққан одамлар чайла-пайла тикиб олишди. Кўп одамлар шундай очиқ ҳавода ётиб-туриб юришди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин: «Оқялов» бўлди, деб гап тарқалди. Бизга жавоб бердилар. Болалар билан шаҳарга келдик. Ҳовлимизни таниб бўлмас эди. Шаҳардаги бутун хонадонларни, дўконларни, расталарни тўпга тутиб, ўт қўйиб юборган эдилар. Шундан кейин далага чиқиб кетдик. Уша ерда қишлаб, ўша ерда тирикчилик ўтказадиган бўлдик.

«Оқялов»дан кейин яна бошланган мардикорлик қутулмас бало бўлди. Қариндош-уруғларимиздаги эркакларни ҳам Харьков губерниясига юборишди. Тўққиз ойдан кейин «Жавоб бўлди!» деган гап тарқалди. Кейин билсак, инқилоб бўлган экан.

Абдулхамид бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрди. Оғир кунларнинг ошини ошаб, муборак кунларда ёшини яшаб ўсди. Утмиш қамчисида эзилган одамларнинг инқилобдан кейин толели бўлганлигини кўрди. Кўрдигина эмас, у бу нарсани ўз бошидан кечирди. Қайси бир шеърда:

Мен бир қора тунда туғилдим,
Туғилдиму шу он бўғилдим,—

деган эди Абдулхамид. У мана шу шеърини ёзганда, эҳтимол ўша Жиззах қирларида сарсон-саргардон бўлиб юрган кунларни кўз олдидан ўтказгандир. Уша қора кунларни ёд қилгандир.

Абдулхамид мен айтганимдай, кечмиш азобини тотди. Инқилобни, янги ҳаётни кўрди. Кечмиш билан янги замон орасида осмон билан ерча фарқ борлигини билди. Шунинг учун ҳам у ҳамиша бахтли замонада яшаётгани билан қувонди.

Эсимда бор: Абдулхамид «Агар инқилоб бўлмаганда, ҳали ҳам Жиззах қирларида сарсон бўлиб юрардик», деб дамо-дам айтиб қўярди.

Абдулхамид тўрт ёшга тўлар-тўлмас, дадасидан айрилди. Олим аканинг фарзандга бўлган бинолари зўр эди. Абдулхамиднинг ўткир одам бўлишига у кишининг кўзлари етарди. «Бўладиган бола бошидан маълум», деб шуни айтсалар керак-да! Ҳар ҳолда, ким билади, у кишининг «ёзувчи бўласан», деган ишончлари қаттиқ эканми, болагинам ёшлигидан бошлаб чўпчакларни, эртақларни тинглагани тинглаган, ўзи ҳам эртаю-кеч нималарнидир ёзгани ёзган эди. Унинг қистови билан мен кечалари эртақ айтганим айтган эди. У мен айтган эртақларга мириқмай туриб ухлай олмасди. Халқнинг ғаройиб эртақларидан у жуда қойил қолар, унга алоҳида манзур бўлган эртақларнинг гашти билан неча кунлар лол бўлиб юрар эди.

Мен ўша йилларда Абдулхамидга қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб, уни ухлатардим. Ҳозир бўлса... ўғлим ёзган эртақларни, дostonларни ўқиб, ухлайман.

...Яхши эсимда бор. Жиззахда Шарифбой деган бир бой бўларди. Кунларнинг бирида у ўғилларидан бирининг тўйини ўтказди. Абдулхамид ҳам бошқа мактаб болалари қаторида Шарифбойнинг тўйига борган экан. У ерда кўпчилик олдида шеър ўқиб ҳаммага манзур бўлибди. Шундан кейин маҳалламизнинг улуғлари: «Бу бола одам бўлади», деб уни Самарқандга ўқишга юборишди.

Абдулхамид билим юртида ўқир экан, бир кун бизга ўзининг суратини юборди. Жўжача расми солинган бу суратдан қаламини маҳкам ушлаб, Абдулхамид қараб

турарди. Бобоси суратга узоқ тикилиб кула-кула: «Ана, ўғлимиз ҳам тухумдан чиқди!» деб ҳазиллашган эдилар. Бу ҳазилнинг тагида жон бор эди. Абдулҳамид билан юртига ўқишга кириши билан ўз уйидан, ўз онаси бағридан узоқлашиб, мустақил ҳаёт йўлига кирган эди. Энди у фақатгина таътил чоғларида, саёҳатлардан, курортлардан қайтаётганида Жиззахга келиб, қариндош-уруғ, ёру дўстларини зиёрат қиларди.

Абдулҳамид Жиззахга меҳмон бўлиб келган кунлар ҳам қалам-дафтар кўтариб, алақаёқларга ғойиб бўлиб кетарди. Уйда эканида ҳам нималарнидир пичирлаб юрарди. Соя-салқин жойларни топиб, бир парча қоғоз ва қалам билан нималарнидир ёзиб юрарди. Кунларнинг бирида у ҳовлимиз устида чуввос солаётган чумчуқларга маҳлиё бўлиб, ўзича пичирлаб турган экан, мен келиб «Ҳа, чумчуқлар билан гапиришяпсанми?» деб сўрадим. У ҳам ҳазиломуз «Ҳа, чумчуқлар билан тиллашяпман», деб жавоб берди. Ким билади Абдулҳамид, балки ўзи билан ўзи шеърхонлик қилиб юрармиди?! Ахир, у ҳар бир ёзган шеърини аввалгисидан ўтказиб юборишга уринарди.

Унинг ёзгани ёзган, чизгани чизган эди. Шундай пайтларда мен унинг ёнига келиб, «Нима ўзи, тошдан гул ундираяпсанми?» деб сўрардим. У бўлса «Шеър ёзиш—тошдан гул ундириш билан барабар, ая», деб жавоб берарди. Энди билсам Абдулҳамиднинг тошдан ундирган гуллари оддий гуллардан кўра умрлироқ, қимматлироқ, хушбўйроқ экан. Мен халққа ана шундай наққош етказиб берганлигим билан фахрланмай иложим борми?

ҲАМИДНИНГ ОВОЗИ

Уни биринчи учратган кунимдан буён жуда кўп йиллар ўтиб кетибди. Чўтлаб қарасам... 28 йил! Агар янглишмасам, 1931 йилда, Ҳамид Олимжон «Ёш ленинчи» газетасида саркотиб бўлиб ишлаган чоқлар эди.

Ҳозирги Ҳамза номли театрда (у вақтлар драма театри ҳали Ҳамза номига қўйилмаган эди) «Портфелли киши» томошасига борган эдик. Танаффус вақтида ҳурматли оғамиз Ғафур Ғулом мени Ҳамид билан таништириб, ўзига хос мутойиба йўлида: «Йигитчалар, танишиб олинглар» деган эди. Ҳа, бизлар у вақт 21—22 ёшдаги йигитлар эдик. Мен, Ҳамидни шахсан танимасдан бир неча йил олдин, у Самарқандда эканлигида нашр этган шеърларидан ва биринчи тўпламларидан ғойибона билар эдим. Унинг шеърларини ўқиганимда ҳаёлимда апрель қадар ёш, баҳор янглиғ тоза, Сирдарё каби азмкор, лочин сингари қулочдор ва журъатли шоирнинг сурати намоён бўлар эди. Кейинча уни шахсан таниб олганимдан сўнг мен унинг ўз шеърига нақадар ўхшаганига ҳайрон бўлган эдим. Ҳамиднинг қиёфаси, муомаласи, юриш-туришлари, гапи, сўзи, ҳазилкашлиги, жиддияти, ишлаш услуби ва истироҳат тарзи ўша йилларда шакллана бошлаган ўзбек совет зиёлисининг яққол ўрнагини намоён эттирар эди. Айниқса, Ҳамид Олимжоннинг овозини сира унутиб бўлмайди. Кўп адабий кечаларда, дўстлар йиғинларида, инқилобий тантаналарда ва халқ

байрамларида Ҳамиднинг шеър ўқишини эшитганлар кўп улуг завқ олар эдилар. Мен билмайман, Ҳамиднинг овози лентага ёзиб олинганми, йўқми? Балки, ёзиб олинган бўлсада, жузъий парчалар сақлангандир! Бундай бўлса, кўп ачинарли ҳолдир! Унинг овози ҳозир ҳам қулоғимда жаранглайди. Бу — мулойим, равон, шу билан бирга эластик ва динамик бир садо эди. Гўё унинг шеър ўқиётган овозида кумушнинг жаранглаши, булоқнинг қайнаб шилдираши, эркин елларнинг фаол вазни бирга қуйилиб, шеърят водийсида уфқларга чопаётган суворий бир шоирнинг мардона қиёфаси жонланар эди.

Ҳамид Олимжон кўп маҳоратли шеърхон бўлиши билан бирга биринчи даражали нотиқ ҳам эди. Зеро, у нутқни— санъат, нотиқликни эса, санъаткорлик дея тушунар ва бу соҳада ҳаммамизга ибрат бўладиган даражада муваффақиятларга эришган эди. Узоқ йиллар давомида Ёзувчилар союзида, нашриётларда, катта адабий-илмий мажлисларда, сиёсий-ижтимоий йиғилишларда, кичик ва катта кенгаш ва муҳокамаларда, мен юз-юз мартаба Ҳамид Олимжонни эшитганман десам муболага қилмаган бўламан. Лекин, бирон маротаба одамларда унинг маърузасидан, нутқидан, сўзидан, чиқишидан зерикиш ёки уни мароқланмасдан эшитиш ҳолатини кўрган эмасман. Одатда бир қанча мажлисларда гапни чайнаб, пойма-пой гапирган, маълум нарсани ҳадеб қайтариб чайнаб турган, ўзига инсофи, эшитувчига раҳми келмаган нутқбозларни эшитганимда, буларни Ҳамид билан солиштирар ва Ҳамид Олимжон нутқининг жозибаси ва малоҳати нимада, деб ўзимга-ўзим савол берар эдим. Кейин, англашимча, бу «сир» Ҳамиднинг ёқимли, қалбларга сингувчи овози билан бирга унинг катта, оригинал ақлида, чинакам олимдай изчил мантиқий тафаккурида, юксак шоирдай сўзни ғоят ихчам, қовушимли ва бўрттириб изҳор қила билишида экан.

Мана шунинг учун бўлса керак, Ҳамид Олимжон дейилганда менинг кўзим олдида, кенг халқ оммаси олдида баланд минбардан туриб ўз қалбининг садоси ва ақлининг ёруғи билан сўзлаётган ёки шеър ўқиётган ажиб, нафис ва жозибадор шоирнинг қиёфаси туради.

Бизлар, унинг дўст ва сафдошлари азиз Ҳамидимизнинг хушоҳанг овозини асло унутмаймиз. Худди шундай миллионлаб ёш китобхонларимиз қофиябанд байтларда сақланган у олижаноб садони шеърлар бағридан чиққан чақириқдек ҳамиша севиб-севиб тинглагусидир.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРИНИНГ ЖОНКУЯРИ

30-йиллар ўзбек совет адабиётшунослиги ва фольклористикаси тарихида ўзбек адабиёти ёдгорликлари ва фольклорини марксча-ленинча методология асосида жиддий илмий-текшириш томон бурилиш даври бўлди. Бу йилларда эски авлодга мансуб айрим олимларнинг илмий қарашларидаги методологик хатолар ва тарихий фактларни сохталаштиришларга қарши ёш совет олимлари кескин кураш олиб бордилар. Ўз халқига, Коммунистик партияга содиқлик, шон-шараф, ифтихор туйғуси уларни чирик буржуазия назарияларининг ҳар қандай кўринишларига қарши совет фани, маданияти ва санъатининг софлиги учун дадил кураш олиб боришга даъват этди. Бу йилларда ёш ўзбек адабиётшунослари ва ёзувчилари учун идеология фронтида кураш олиб бориш осон иш эмас эди. Тарихни тўғри тушуниш ҳамда ўзбек адабиёти, адабиётшунослиги ва танқидчилигини ривожлантириш учун ўз устида мунтазам равишда зўр бериб ишлаш, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини янада чуқур ўрганиш, барча халқлар классик ва совет адабиётларининг энг яхши традицияларини қунт билан ўрганишга тўғри келди.

Ана шундай тез ўсаётган талантили, ёш ўзбек олимлари орасида Ҳамид Олимжон ҳам бор эди. ВКП(б)нинг «Адабий-бадий ташкилотларни қайта куриш тўғрисида» (1932 йил) деган тарихий қарори ва СССР Ёзувчиларининг

I съездидан кейин Ҳамид Олимжон ўзига хос дадиллик ва принципиаллик билан ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигини юқори поғонага кўтариш учун курашга киришди.

Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлиги ҳузуридаги Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида биз Ҳамид Олимжон билан бирга ишлаган эдик. 1932 йилда шу институтда менга «Ўзбек фольклорида миллатчиликка қарши» деган темада доклад қилишга тўғри келди. Докладда профессор Фитрат, профессор Ғ. Юнусов ва бошқаларнинг ўзбек халқ поэтик ижодини йиғиш ва ўрганиш соҳасида методологик хато фикрлари фош қилинган эди. Институтнинг ўн бешга яқин илмий ходими ҳамда аспирантлари ҳозир бўлган бу илмий кенгашда Олим Шарифиддинов ва Ҳамид Олимжон ўртоқлар докладдаги принципиал масалаларни қувватлаб чиқдилар. Улар умуман ўзбек адабиётшунослиги, қисман ўзбек фольклористикасида ҳар қандай миллатчилик кайфиятларига ва консерватизм кўринишларига қарши кураш масаласи ўз вақтида қўйилган тўғри масала эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилдилар.

20-йилларда баъзи бир қолақ фикрли адабиётшунослар традицион ўтмиш фольклорига эътибор бериб, социализм қурилиши даври халқ оғзаки ижодига етарли баҳо бера олмадилар.

Ҳамид Олимжон совет даври халқ оғзаки ижодини йиғиш ва омалаштиришга жиддий эътибор бериш зарурлиги ҳақида гапирди. Институтимизда бўлиб ўтган бу кичик мунозара ўзбек фольклорчилари учун муҳим назарий ва практик аҳамиятга эга бўлди.

Мен худди ана шу мунозарадан сўнг биринчи ўзбек совет фольклори намуналари тўпламини туздим. Бу китобнинг юзага чиқишида Ҳамид Олимжон ва Олим Шарифиддинов ўртоқлар яқиндан ёрдам беришди.

М. Горький СССР ёзувчиларининг I съездида қилган катта докладида фольклорнинг аҳамиятини кўрсатиб, Совет Иттифоқининг барча республикалари, шу жумладан, Ўзбекистондаги халқ оғзаки ижоди ҳақида жуда кўп назарий фикрлар айтди. Шундан қейин совет фольклористикаси жонланиб кетди. Бироқ баъзи кишилар фольклор назарияси ва тарихини тўғри тушуниб етмадилар. 1935 йилда ЎзССР Фанлар Комитети тил ва адабиёт институтининг илмий ходими Миёнбузрук Солиҳов революцияга қадар бўлган ўзбек фольклори намуналари тўпламини тузди. У традицион фольклорнинг энг яхши намуналарини ҳоким синф ижоди сифатида тақдим этди, меҳнаткаш халқнинг ижодий қобилиятини тўғри баҳолай олмади. Бу тўплам муҳокамасига актив қатнашган Ҳамид Олимжон А. М. Горькийнинг назарий фикрларига асосланиб, М. Солиҳов қарашларининг хато эканлигини фожия этди. Шунингдек, у фольклор текстларини танлаш бўйича қимматли таклифлар киритди.

Миёнбузрук Солиҳовнинг юқорида кўрсатилган бу тўплами, бир неча марта муҳокамалардан ўтгандан кейин, 1937 йилда Тошкентда нашр этилди. Биз бу воқеани шунинг учун ҳам эсладикки, Ҳамид Олимжон ўзбек фольклорини оммалаштиришнинг сифатини яхшилаш ишларида ҳам бевосита қатнашган эди.

Лекин бу тўплам фольклорни севгувчи Ҳамид Олимжонни бари бир қаноатлантирмади. Бир куни у институтнинг фольклор секторига кириб, менга шундай деди: «Миёнбузрукнинг тўплами биз хоҳлаган ва талаб қилганча бўлиб чиқмади. Унинг «Алпомиш»га берган баҳоси бари бир ноўринлигича қолди. Уни Фитрат қувватласа керак. Унга бир неча яхши материалларни танлаб бериб, яхши иш қилдингиз. Сиз кўп йиллар давомида шахсан ўзингиз йиғиб юрган мақол ва маталларни бу тўпламга берганлигингиздан хурсандман. Шундай қилиш керак, бу умум-халқ ишидир».

Суҳбат узайиб кетди. Келажак режалар ҳақида гаплашдик, мен ўзбек фольклори бўйича хрестоматия тузишга ваъда бердим, Ҳамид Олимжон эса «Алпомиш» достони устида ишлаш ҳақида истак билдирди.

Профессор Фитратнинг революциягача бўлган «Ўзбек адабиёти тарихи» асарининг муҳокамаси ҳам фойдали бўлган эди. Бу асар муҳокамасига О. Ҳошимов, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Буюк Каримов ва бошқа адабиётшунослар қатнашдилар. Фитрат агар 20-йилларда тарихий ўтмишни идеаллаштирган бўлса, 30-йилларда эса, у вульгар социологизм асоратида ўзбек классик адабиётининг аҳамиятини, Лутфий, Алишер Навоий, Бобир ва бошқа классик ёзувчиларнинг энг яхши асарларини нигилистларча инкор этди, бу сиймоларни асоссиз равишда феодал сарой адабиётига киритди, ўзбек классикларининг юксак бадний маҳоратини қуруқ сўз ўйини деб атади, уларни формалистикда айблади, уларнинг асарларида олдинга сурилган гоя фақат сўфизмдан иборатдир, деди. Халқ дostonларининг ижодчиси ва уларни сақлаб, куйлаб келаётган халқ шоирларини — бахшиларини «поэзия яратишга қодир бўлмаган, фақат тайёр нарсаларни ижро этувчилар» деб ҳисоблади. Профессор Фитратнинг бундай нигилистик ва гоят зарарли қарашлари Ҳамид Олимжон, Уйғун ва бошқа ёш совет олимларининг қаттиқ қаршилигига учради. Гарчи О. Ҳошимов маълум даражада авторни қувватлаган бўлса-да, бу муҳокама туфайли Фитратнинг зарарли китоби яроқсиз топилди.

Ҳамид Олимжоннинг иш методидаги дадиллик, ўткир принципиаллик ҳамма вақт Фитрат ва унинг тарафдорларининг норозилигига сабаб бўларди. Лекин севимли шоиримиз ва олимимиз Ҳамид Олимжоннинг юраги ҳамма вақт тоза эди ва шундай бўлиб қолди. У Коммунистик партия ўргатганидай ишлашни давом эттирди.

1938 йилда Давлат ўқув-педагогика нашриёти адабиёт бўлимининг раҳбари вазифасида ишлаб турган Ҳамид Олимжон бир куни мени ўз ҳузурига чақириб, ўзбек фольклори бўйича хрестоматия тузаман, деб берган ваъдамни эслатди ва ўзи «Алпомиш» достони устида ишлашни унутмаганлигини айтди.

Хуллас, Ҳамид Олимжон ўзбек совет адабиётининг, шу жумладан, ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшган, уни камситувчи унсурларга ўз вақтида қақшатқич зарба берган оташин шоир, йирик жамоат арбоби, кўзга кўринган жонкуяр олим эди. Унинг хотираси ҳеч вақт унутилмайди, адабиётимиздаги жўшқин фаолияти ўзидан кейинги адабиёт аҳлларига ҳамма вақт ибрат бўлиб туради.

ШОИРНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Мана, орадан 20 йил ўтибди Аммо у воқеа ҳали ҳам кўз олдимдан нари кетмайди. Шоирнинг ёқимли овози, хушчақчақ кулгиси ҳамон қулоқларимда янграб тургандай...

Июннинг иссиқ кунларидан бири, дам олиш кунининг арафаси эди. Иш тамом бўлган, ҳойнаҳой Ёзувчилар союзида ҳеч ким қолмаган бўлса керак, деган фикрда, истар-истамас телефон қилдим. Лекин шу заҳотиёк грубкада Ҳамид Олимжоннинг таниш овози эшитилди.

— Ҳа, қаёқларда юрибсиз? Соат 3 га ваъдалашмабмидик? Қаердан гапиряпсиз? Қачон келасиз?

— Назаримда хийла кеч бўлиб қолди... Бошқа куни чиқа қолсак бўлмайдими?

— Ланжлик қилманг! Унақаси кетмайди! Кеч бўлгани йўқ. Бошқалар келиб сизни кутиб ўтирибди, зудлик билан етиб келинг, кутаман.

Ҳамид Олимжон шу гапларни айтди-ю, жавобимни кутмасдан, трубкани илиб қўйди.

Бир кун аввал Ҳамид (Ёзувчилар союзининг раиси эди), союзга ажойиб бир боғ олинганлигини, бизга ўша боғни кўрсатмоқчи эканини айтиб, шу бугунга ваъдалашган эди. У Яшин билан Шайхзода ҳам боради, бир яйраб дам олиб келамиз, деганида дарҳол уновдим. Аммо эртасига, негадир, боргим келмади. Йўқ, бирор нарсани сезганимдан эмас, мутлақо! Уйда бир иш чиқиб қолувдими, ё бирор ерда катта сайил, томоша бўлиши керакмиди, ё биров меҳмондорчиликка, ё тўйга айтганмиди, ҳозир эсимда йўқ.

Эски дўст, қадрдон, таъби нозик шоирни хафа қилиш одамгарчиликдан бўлмас дедим-да, союзга тезда етиб бордим.

Қарасам, мендан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Хўш, бошқалар қани?

У одатдагидек, қулоғига қадар қизариб, айбдорларча кулди:

— Э, улар ҳам бетайин чиқиб қолишди... Ҳалига қадар дараклари йўқ.

Яшин билан Шайхнинг келмаганини билиб, дедим:

— Иш-пишлари чиқиб қолгандир-да! Келинг, бугун бормаё қўя қолайлик. Ёлғиз ўзимиз нима қилдик! Уларни ҳам олиб эрта-перта борармиз.

— Йўқ, иккаламиз кетаверармиз. Балки улар кейинроқ ўзлари бориб қолишар. Қани, тезроқ юринг. Чирчиқ поезди кетиб қолмасин.

— Поезд аллақачон кетиб бўлди,— дедим.

— Йўқ, ҳали кетгани йўқ, юринг!

Кўчага чиқдик. Пушкин кўчасидан трамвайга ўтириб, Чирчиқ станциясига бордик. Биз борганда поезд эндигина жўнаган экан.

— Э, аттанг...

У хафа бўлиб, қовоқ солди:

— Сиз айбдорсиз. Имилладингиз... Қани, юринг, машинага тушиб бўлса ҳам кетармиз.

Мен унинг кайфиятини сезиб, эътироз билдирмадим. Катта йўлга келиб, машина кутдик. У маҳалда катта йўлдан мунтазам қатнаб турадиган махсус транспорт йўқ эди, қўл кўтариб, тўғри келган бирор юк машинасига тушиб кетиларди. Ёнимиздан шитоб билан, бизни чангга кўмиб, уч-тўрт машина ўтиб кетди. Қўл кўтарсак ҳам, б.қирсак ҳам, тўхтамади. Кийимларимизни, қошу киприкларимизни чанг босди. Ҳамид муваффақиятсизликлардан жуда тажанг, тажанглигидан уст-бошининг чангини ҳам қоққиси келмас

эди. Мен унинг шу топда худди тегирмончининг башарасини эслатадиган юзига қараб туриб, беихтиёр кулиб юбордим. У менга жаҳл билан ялт этиб бир қаради-ю, чамамда нима учун кулаётганимни фаҳмлаб, жаҳлдан тушиб, ўзи ҳам қаҳ қаҳ уриб кулиб юборди:

— Башарангизга қараб туриб, одам тупроқдан яралган, деган эски ақидага ишонгим келди,— деди у кулгидан тўхтамай.

Бу кулги унинг қалбидаги ногаҳоний ғазабни эритгандай бўлди. Уша-ўша оғзимиздан ҳазил-мутойиба, кулги аримади.

— Зарарсиз, бу азобларнинг роҳати ҳам бўлади,— деди у.

Шу орада ёнимиздан ўтаётган бир юк машинаси қўл кўтаришимиз биланоқ тўхтади. Машинага чиқдик, рўмолчаларимизни олиб юз-кўзимизни артдик, уст-бошимизни қоқдик. Энди боққа қараб кетишимиз аниқ бўлди. Дўрмондан ўтиб, Қибрайга етмай, машинадан тушдик, бедазор, олмазор, жийдазор, пахтазорларни оралаб, хушманзара ерлар, узоқда кўринган тоғларни завқ билан томоша қилиб, боғ томон пиёда йўл олдик. Табиатнинг ажойиб ҳусн-тароватини томоша қилганимда, болалигим, қишлоғим ёдимга тушиб кетди. Ҳа, мен мана шундай гўзал табиат қучоғида улғайганман. Ҳамид-чи? У ҳам Жиззахда гўзал табиат қучоғида вояга етган шоир. Шунинг учун ҳам шу топда менинг қалбимга тўхтовсиз қўйилаётган ажойиб ҳис-туйғу унинг ҳам қалбидан жой олмоқда эди. Мен бу ҳолатни унинг севинч ва ҳайрат тўла катта кўзлари билан атрофга суқланиб назар ташлашидан, лабларидаги майин қалтироқ ва ним табассумдан яққол сезиб турардим. Шу пайтда унинг қалбида қандай ҳаяжон, фикрида қандай ўйлар, хаёллар, орзулар, мисралар туғилаётган экан? Билгим келарди, аммо унга ўринсиз савол бериб, хотирини пароканда қилишни, ҳаяжонини, севинчини, илҳомини чўчитиб юбориш-

ни истамасдим... Йўлда ўрикзор оралаб шилдираб оқиб ётган муздай сувдан ҳовуч-ҳовуч ичдик, ариқ бўйида пича ёнбошладик, майса устида бир оз ағанашдик.

— Кетдик, юринг! Ана, боғ ҳам кўриниб қолди,— деди у ўрнидан туриб.

Боққа киришимиз билан димоғимизга атир ва бол ҳиди урилди. Атир ҳиди ўрталикдаги шинам гулзордан, бол ҳиди эса ариқ бўйида ўсган азим арғувон дарахтининг гуллари-дан тарқалмоқда эди. Назаримда, боққа эмас, жаннатга киргандай бўлдим. Ҳаво соф, салқин, узала кетган олмазор, мевазор, бедазорлар танларга ором бағишлар, кўзни қувонтирар эди.

Боғдан жуда хурсанд бўлганимни билиб, Ҳамид ғурур билан сўради:

— Қалай? Еқадими?

— Қалай эмас, олтин! Еққанда қандай!

У кулиб қўйди ва жавобимдан мамнун бўлиб:

— Келганингизга пушаймон эмасмисиз?— деди.

— Йўқ, аксинча, бошда келишга тихирлик қилиб, сизни беҳуда ранжитганимдан пушаймонман.

— Аминман, анавилар ҳам кейин пушаймон бўлади.

Ечиндик, ювиндик, катта ариқ бўйидаги гилам, кўрпачалар тўшалган каравотда, шохлари сувга тегай-тегай деб турган арғувон остида ўтириб овқатландик, яйраб чой ичдик.

Кейин боғини бошдан-оёқ кўриб чиқдик, қўшни колхоз далаларини айландик, Бўзсув ёқасига бориб қайтдик. Боғ менга жуда маъқул бўлди. Ариқ бўйига қайтар эканмиз, Ҳамид мендан сўради:

— Қалай?

— Жуда яхши боғ... Фақат шаҳардан анча олис экан...

— Атайин олисроғини танладим. Бўлмаса яқинроқ ерда ҳам, масалан, Луначарское яқинида ҳам бир боғ бор эди. Аммо уни қўйиб, бунини олдим. Боғ яқин бўлса, жуда ҳам

оёқ ости бўлиб кетади. Биласиз, союз атрофида ўралашиб юрган, ўзини ёзувчи деб ҳисоблаган нодонлар, бетамизлар, литфонд кассасини пойлайдиганлар, текин овқат бўлса муккасидан кетадиганлар ҳам бор. Боғ яқин бўлса ўшанақалар келавериб тинкани қуритади. Инжиқободдаги боғ эсингизда-ку!.. Бу ерга улар ўйлашиб келади. Узоқ. Ҳа, бу ерга ҳақиқий ёзувчилар келиб туриши, дам олиши, ижод қилиши керак. Хўш, бу ерда дам олса, ижод қилса бўладими?

— Бўлганда қандоқ?

— Ҳа, ҳар йили дам олиш, курорт деб аллақеъларга борамиз... Мана курорт! Мана дам оладиган жой! Шундоқ ёнимизда! Ҳа, бу ерни ижод маконига айлантирамиз... Бу ерда қанчадан-қанча шеърлар, поэмалар, ҳикоялар, романлар, пьесалар яратилади. Улмасак кўрамиз!

Бу гапларни комил ишонч, ғурур билан гапирган Ҳамид Олимжон ҳам, бу сўзларни ҳаяжон ва завқ билан тинглаган мен ҳам эртасига юз берадиган ногаҳоний фожиадан, кутилмаган даҳшатдан мутлақо беҳабар эдик!

Ариқ бўйидаги каравотга ёнбошлаб, қаҳрабо кўк чойни аста ҳўплаб, суҳбатни давом эттирдик. Кечаси, ётар пайтимизда. Ҳамиднинг илтимоси билан, уйдаги сим каравотлар ташқарига, гулзор ёнига олиб чиқилди.

— Ҳавосини қаранг! Маза қилиб шу ерда ётамиз...

Ҳаво соф, гул, райҳон ҳидларини димоққа уриб, шабада эсади, аллақерда чигиртка сайрайди. Осмон тўла юлдуз... Йирик олтин юлдузлар. Анча вақт туннинг майин шивирларига қулоқ солиб, юлдузларнинг жамолига тикилиб жим ётдик. Ҳамид ҳам юлдузларга тикилиб, ўйламоқда эди. Балки шу топда, у эртага ёзиладиган, навбатдаги, ўқувчини ниҳоятда мамнун қиладиган жонон шеърнинг илк мисраларини ичида такрорламоқдадир. Бундай ажойиб кечада, бундай чиройли жойларда шоирнинг миясида шеър ўз-ўзидан тугила бошлайди... Мен унга халақит бермай жим ётардим.

— Ухлаганингиз йўқми?— деди у анчадан кейин бошини мен томон буриб.

— Йўқ...

— Ҳавони қаранг, худди одамни элитиб қўядигандай.

Кейин яна суҳбат бошланиб кетди. Самарқанд, Самарқандда ўқиб юрган чоғларимиз, Сиёбда ўтказилган маёв-калар, адабий кечалар, ўйин-кулгиларимизни мароқ билан эсладик.

— Биринчи марта қандоқ ва қаерда танишганлигимиз эсингизда борми?— деб сўради Ҳамид.

— Ҳа, эсимда бор... Йигирма еттинчи йили, Самарқандда, педакадемиянинг ҳовлисида танишганмиз. Ҳовлида студентлар давра олиб тўп ўйнамоқда эдилар. Сиз томоша қилиб бир чеккада турган эдингиз, кейин, бирдан, даврага чопиб кириб, тўпни узоққа тепиб юбориб, яна қайтиб четга, қўлингизни чўнтагингизга солиб, ҳеч нарса бўлмагандай, йигитларнинг таъналарига парво қилмай, жилмайиб туравердингиз. Уша пайтда мен ҳам бир чеккада туриб ўйинни томоша қилмоқда эдим. Сизга қараб кулдим, сиз ҳам кулдингиз, сўнг ёнимга келиб: «Сиз Уйғун эмасмисиз?» деб сўрадингиз. Мен исминни айтдим ва: «Сиз Ҳамид Олимжон эмасмисиз?» деб савол бердим. Сиз кулиб, бош силкиб, қўл чўздингиз. Ушандан бери айрилмас дўстмиз...

— Эсингизда экан... Ҳа, бизни ҳеч ким таништирган эмас. Узимиз танишганмиз... Мен сизни илгари эшитганман... Кундалик матбуотда чиқадиган шеърларингизни ўқиб турардим.

— Мен ҳам шундоқ, «Зарафшон» газетасида босилдиган шеърларингизни ўқиб, ғойибона таниш эдим.

— Сизни Самарқандга келибди деб эшитиб, танишмоқ орзусида эдим. Уша кун сизни узоқдан кўриб, синчиклаб қарадим ва нима учундир, Уйғун шу киши бўлса керак, деган ўй кўнглимдан ўтди...

Мен ҳам худди шундай ўйлаган эдим. Сизга қарадиму, шоир Ҳамид Олимжон шу йигит бўлса керак, деб кўнгилдан ўтказдим.

— Башарамга шоир деб ёзиб қўйилган эканми?— кулди Ҳамид.

— Ҳа, башарангиздан шоирлик ёғилиб турарди...— ярим ҳазил, ярим чин қилиб жавоб бердим.

— Ҳа, мана, уруш ҳам тугай деб қолди... Ғалаба яқин. Айни яшайдиган, айни ижод қиладиган замонлар келяпти, ўтган умрдан албатта розимиз... Умримиз, ёшлигимиз ёмон ўтмади. Жанг, кураш, ижод билан ўтди, завқ билан ўтди... Назаримда бу ёғи ундан ҳам яхши бўлади...

Яна адабиёт, ёзувчилар, ҳаёт ҳақида, янги ижодий режалар ҳақида суҳбатлашдик. Овозимиз сусая, гапимиз озаё бориб, кўзимиз уйқуга толди.

Эрталаб уйғонганимизда қуёш чарақлаган, файзли, чиройли кун бошланган эди. Зўр иштаҳа билан нонушта қилдик. Сўнг атрофни сайр этдик, янги пишган мевалардан едик. Тушда боғбон (исми ёдимда йўқ) боғ этагида, ўз чайласида ғалати, қўлинг ўргилсин бир ош қилиб, бизни меҳмон қилди. Ошни жуда яхши кўрадиган ва ўзи ҳам жуда пазанда бўлган Ҳамид боғбоннинг ошини мақтаб-мақтаб еди.

Ошдан кейин пича ётиб дам олдик, ариқда яйраб чўмилдик. Ҳамид сувдан вақтлироқ чиқди, бизнинг эса сувдан чиққимиз келмас эди. Шундай роҳат! Кейин бизнинг ёнимизга боғда ишлаб юрган йигитлар келиб қўшилди.

Ҳамид кўприк устида чўққайиб ўтирганича кулиб, завқ билан бизнинг чўмилишимизни, ёш болалардек бир-биримизни ариққа босиб, бир-биримизга сув сепиб, шовқин-сурон билан ўйнашимизни томоша қилар эди.

Бир маҳал Ҳамид ўрнидан туриб:

— Қани, етар, чиқинглар, вақт бўлиб қолди, кетамиз,— деди.

Биз, сувдан чиққимиз келмай:

— Нега кетамиз? Боғнинг айни гашт қиладиган фасли бошланаётибди, кечки салқин тушиб келаётибди, бугун ҳам қолиб, эртага эрталаб кетармиз,— дедик.

Йўқ, Ҳамид унамади.

— Бўлмаса, сиз қолаверинг, мен кетаман. Уйдагиларга бугун, албатта келаман деб, ваъда берганман. Бормасам хавотир олишади.

Мен унинг айтган гапини сўзсиз амалга оширадиган одатини билар эдим. Демак, ҳеч қандай илтимосимизга қарамай кетади. Бирга ҳамроҳ бўлиб келиб, уни ёлғиз жўнатиш инсофданми? Йўқ. Бирга кетиш керак. Истаристамас сувдан чиқа бошладим. Шаҳарга ноилож кетмоқчи бўлганимни сезиб, у ҳазиллашди:

— Сизни боққа олиб келишда роса қийналувдим, энди жанобларини боғдан олиб кетиш ундан ҳам қийинга ўхшаб қолди. Мана, кўриб олдингиз, бундан буёқ истаган вақтингизда келаверасиз, боғнинг эшиги очиқ! Бугунги роҳатнинг қазосини кейинги сафар адо қиларсиз.

— Асти, бу кеча ҳам қолсаларинг бўлар эди, кечқурун ғалати аччиқ қовурма қилдириб берардим,— деди боғбон.

Ҳамид унамади. Пиёда йўлга тушдик. Ҳамид ҳар ғалгай биздан икки қадам илгари борарди. Руҳи жуда тетик, ўзи қувноқ. Йўлда бир оз ғинғиллаб хиргойи ҳам қилди.

Катта йўлга чиққанимизда кун ботиб қолган эди. Машина пойлаб, йўл бўйида анча ўтирдик. Бир маҳал Чирчиқ томондан эмас, балки Тошкент томондан келаётган катта юк машинасига кўзимиз тушди.

— Нима бўлса ҳам шу машинани тўхтатамиз,— дедик йўлнинг ўртасига чопиб чиқиб, қўл кўтариб, машинанинг йўлини тўсдик.

Машина тўхтади. Дарҳол келиб машинага чиқдик. Шофер бола татар йигити, ҳаммамизни ҳам танишини,

шаҳарга жон деб текингаёқ олиб бориб қўйишини айтди.

Кейин билсак, бу йигит дам олиш кунидан фойдаланиб, кира қилиб пича чойчақа ишлаб олиш пайида юрган экан. Биз, бир чеккаси шошилинич, бир чеккаси қоронғида шоферларнинг бир оз кайфи бор эканини пайқамабмиз.

Кабина орқасида тикка турибмиз. «Студабеккер» шитоб билан йўлга тушди. Кўп ўтмай Дўрмон гузарида тўхтаб, яна иккита йўловчи олди!

Бу ишга Ҳамиднинг гаши келди ва шоферга қараб писанда қилди.

— Бундан буёқ тўхтаманглар! Бошқа одам олманглар! Биз шошиб турибмиз! Вақтимиз йўқ! Ҳар қанча пул бўлса ўзимиз берамиз! Ҳайда!

Машинага тушганларнинг бири агроном, яна бири аллақердан — меҳнат батальонидан бўшаб уйга келаётган одам экан.

Машина яна йўлга тушди. Йўл серқатнов, қоронғи, чанг эди. Рўпарадан юк ортиб, одам солиб келаётган машиналар учрарди.

Биз тушган машина арава ва машиналарни қувиб ўтиб, тўғридан келаётганларни чаптастик билан четлаб ўтиб илгари учар эди. Машина нотинч, биз гоҳ орқага, гоҳ ёнга чайқалиб кузов қирғоғини маҳкам ушлаб борардик. Бир жойга келганда шофер дафъатан тормоз беролмай, аллақаери бузилиб йўлнинг чеккасида тўхтаб қолган юк машинасига урилиб кетмаслик учун, қоидага хилоф бўлса ҳам, машинани зарб билан чапга бурди. Йўлда турган машинани эндигина айланиб ўтган эдик, рўпарадан, чанг-тўзон орасидан ўнга яқин одам тушган бир арава дуч келиб қолди. Дам ўтмай суръат билан келаётган оғир юк машина аравага урилди-ю, даҳшат юз берди, бунга ҳаммамиз ҳам сездик. Шошиб қолган шофер, ҳалокат юз бермасин учун, машинани яна чапга бурди. Машина йўлдан

чиқиб, ариққа тушиб кетди. Машинанинг кабинаси очилиб, икки шофер ирғиб тушиб, икки ёққа қараб қочди. Бошқарувчисиз қолган машина қалдираб, шалдираб, чанг-тўзон кўтариб симёғочга бориб урилди, уни синдириб ўтиб, яна катта дарахтга урилди-ю, шохларни қасир-қусур синдириб, ёнга қараб ағдарилди. Буларнинг ҳаммаси бир дақиқа ичида юз берди, ҳеч ким машинадан тушиб улгуролмади. Машина зарб билан дарахтга урилганда ҳаммамиз ҳар томонга қараб учиб кетдик. Мен учиб бориб, белим билан ариққа тушдим, зум ўтмай устимга машина ағдарилди. Чалқанча ётибман, машинанинг кузови келиб қорнимдан босди, борган сари нафас олишим оғирлаша борди. Мен билан қатор йиқилган, бола-чақасининг олдига келаётган собиқ ҳарбий шўрлик шу заҳотиёқ жон берди. Агар ариқ ичига тушиб қолмаганимда мени ҳам мажақлаб юбориши турган гап эди, фақат тасодиф билан омон қолдим. Ариқ жонимга ора кирди.

Чанг-тўзон ичида Чустий билан агрономнинг бақирғи эшитилди, Чустийнинг қўли, агрономнинг оёғи синибди. Чустий: «Вой қўлим, қўлим йўқ!» деганича дод солиб, совет-партия активи боғига кириб кетди. Машинанинг нарёғида Ҳамиднинг оғир инграши эшитилди, мен карахтман, лекин ҳаммасини эшитиб ётибман. Бир оз ўзимга келгач, у ёқ-бу ёғимга назар солдим. Билагимдан то тирсагимга қадар тилиниб, суяги кўриниб қолибди. Қон оқмоқда, аста-секин оёқларимни қимирлатиб кўрдим, қимирлайди, демак, бутун! Аъзойи баданим ловиллаб ачиша бошлади, кейин билсам, моторга яқинроқ ётган эканман, устимга бензин қуйилиб кетибди. Жон ҳолатда машинанинг тагидан чиқишга ҳаракат қилиб кўрдим, белларим сидирилиб кетди, аммо чиқолмадим. Шу пайтда Ҳамид Олимжоннинг зўрға гапираётган овози эшитилди.

— Мени... қўя туринг... Уйғунга... қаранг. Машинанинг остида қолди... чамаси...

Ҳамиднинг овозини эшитиб, кўнглим анча тинчиди.

Кўп ўтмай аравадаги одамлар, боғдан чиққан кишилар, яқин атрофдаги хонадонлардан катта-кичиклар етиб келишди. Мен ҳамон тақдиримга тан бериб, жим ётибман. Одамлар ходалар олиб келишиб кузовнинг остига тиқишиб, машинани кўтаришди. Устимдан тоғ қулагандай, дарҳол енгил тортдим. Яйраб нафас ола бошладим. Кимдир қўлтиғимдан ушлаб даст кўтардию, ерга қўйиб «қани, юриб кўринг!» деб қаттиқ туртиб юборди. Турткининг зарби билан юриб кетдим. «Ҳамма ёғи соғ! Бир асрабди!» деди ҳалиги киши. Мен, кўйлақларим дабдала, усти бошим чанг, бензин, қўлларим қон, югургунча Ҳамиднинг олдига бордим. Ҳамид ариқ бўйидаги кўк майсада чалқанча ётар, оғир-оғир нафас олиб, оҳиста инграр эди. Менга кўзи тушиб, чеҳраси бир оз ёришди.

— Ҳа, хайрият... омон экансиз... Мен...

У ёғини айтолмай яна инграй бошлади. Уст-бошига кўз югуртириб чиқдим, ҳамма ёғи соғдек, ҳеч ери яраланмагандай кўринди.

— Сизга ҳам ҳеч нарса бўлмаганга ўхшайди. Эҳтимол, бирор ерингиз лат егандир, тузалиб кетади,— дедим.

У бош чайқади:

— Йўқ... аҳволим оғир... Ичим... ёнаётибди... мен... ўламан...

Мен бу гапни эшитиб, аввал ҳайрон бўлдим, лол қолдим. Кейин ишонмадим, ишонгим келмади! Ахир, қандоқ қилиб, ҳалигина боғда хандон ташлаб кулиб юрган, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган, ҳаётни, яшашни қаттиқ севадиган, ажойиб хассос шоир шунақа, тўсатдан, тасодифан... бизни тарк этса? Йўқ, бунга ақл сира ҳам бовар қилмайди! Дуруст, қаеридир қаттиқ лат еган, эҳтимол бели сингандир, тузалиб кетар... Улим? Ҳеч мумкин эмас! Оғриқнинг азобига чидаёлмай шундай деяётгандир...

Тузалади! Омон қолади! Албатта омон қолади! Бу фикрлар бошимдан чақмоқ тезлигида ўтди.

Бизни фалокатга дучор қилиб, ўзлари машинани ташлаб қочган шоферларни аллақердандир тутиб келишиб, милицияга топшириб юбордилар. Иккаласи ҳам ичган экан, дейишди. Хабар топиш билан боғдан Усмон Юсупов чиқди. (У вақтда Марказкомнинг биринчи секретари эди). У ниҳоятда ҳаяжонда, юз берган фожиадан дилгир эди. У Ҳамид Олимжонни жуда ҳам севарди. Юсупов ёрдамчисига буюрди, зудлик билан машина келтирилди, машинага ўтирдик. Ҳамидни эса уч-тўртта киши аста кўтариб (у ўрнидан қимирлолмас эди), машинанинг орқа ўриндиғига суянтириб ўтқаздилар. Машина аста йўл олиб, шаҳарга, стационарга қараб кетди. Йўлда машина сал ножўя қимирласа ҳам Ҳамид инграр ва секинроқ юришни илтимос қилар эди. Ҳолбуки, ҳар дақиқа ғанимат. Ҳамидни тезроқ касалхонага етказиш зарур эди. Соат 9—10 ларда стационарга етиб келдик. Ҳамидни замбилда бир бўш хонага кўтариб кириб, каравотга ётқизишди. Биз ҳам ўша хонага кирдик. Орадан хиёл ўтмай, Тошкентдаги энг зўр хирурглардан Орлов, Кейзер, Берлинер ва бошқа врачларни тўплаб Усмон Юсупович етиб келди.

Жуда оғир нафас олаётган Ҳамид Усмон Юсуповга қараб:

— Ака, мендан ажралдиларинг... Ўламан... Аҳволим оғир,— деди.

Усмон Юсупов бутун чоралар кўрилишини, албатта соғ-омон қолишини айтиб, унга тасалли берди.

Врачлардан кимдир пичирлаб:

— Буларни дарҳол бошқа-бошқа хоналарга жойлаш лозим, бир-бирини кўриб ёмон таъсирланади, ортиқча ҳаяжонга тушади,— деди.

Шундан кейин мени у ердан олиб чиқиб кетишди. Чиқар эканман, Ҳамидга қараб кўз ишораси билан хайрлаш-

дим. Нималарнидир демоқчи, унга тасалли бермоқчи бўлдим, аммо тилим калмага келмади. Бу севимли шонрни сўйиги бор кўришим эди.

Жой йўқлигидан, мени ҳамширалар хонасига олиб кириб ётқизишди. Энг аввал Ҳамидни операция қилишлари керак эди. Ҳамширалар, врачлар мен ётган хонага кириб чиқиб, у ёқдан-бу ёққа асбоб, бинт ташишиб, дори тайёрлашиб, операцияга ҳозирлик кўра бошлашди.

Кўн ўтмай, Ҳамидни коридордан операция хонасига олиб ўтдилар. Мен ётган хонанинг эшиги олдидан ўтар экап, Ҳамиднинг инграши яна қулоғимга чалинди, негадир, кутилмаганда кўнглим бузилиб, кўзимга ёш келди. Унинг жуда қаттиқ азоб чекаётганини сезиб турардим.

Операция жуда узоқ давом этди, икки соатми, уч соатми, ҳозир аниқ эсимда йўқ, аммо жуда кўп вақт ўтганлиги, жуда мураккаб операция бўлганлиги ёдимда. Ора-чора, шошиб-пишиб қўшимча асбоб, дори олиб чиқиб кетаётган ҳамширалардан операциянинг боришини сўраб турдим. Улар: «Кўп наркоз беришга тўғри келди, операция яхши ўтяпти», деган жавобни беришди. Бир вақт операция тамомланиб, Ҳамидни яна коридордан олиб ўтдилар, унинг эшитилар-эшитилмас инграши яна қулоқларимга чалинди.

Ҳамширалардан бири кириб, хурсанд ҳолда:

— Хайрият, операция яхши тугади. Тузалиб кетади,— деди-ю, яна ниманидир олиб чиқиб кетди.

Мен енгил тортдим, таранг бўлиб турган асаблар бир оз бўшашди. Аммо орадан кўп ўтмай, ғамгин ҳолда Усмон Юсупович кириб келди.

— Бўлмади... сақлаб қололмадик... Ҳамиддан ажралдик...— деди у йиғлаб.

Мен ҳангу манг бўлиб қодлим.

— Операция яхши ўтди, дейишувди-ку?— дедим кў-

зимни катта очиб, Усмон Юсуповнинг ғамгин юзларига тикилган ҳолда.

— Ҳа... операция яхши ўтдию... аммо операциядан сўнг ўзига келолмади,— деди.

Уни дафн қилганларида мен операциядан сўнг қирқ даража ҳарорат билан ётган эдим. Дафн маросимини кейин айтиб беришди. Шоир жуда катта ҳурмат ва зўр танитана билан, бутун халқ, совет ва партия ходимларининг иштирокида ўртоқлар мазорига дафн этилибди. Халқ уни шу қадар севар, ҳурмат қилар эди.

У жуда ёш, бевақт кетди, у ўзи билан бирга ёзилган мумкин бўлган, аммо машъум фожиа туфайли ёзилмай қолган қанчадан-қанча ажойиб шеър, нодир дoston, драма ва илмий асарларни олиб кетди.

Аммо у ўзининг қисқа, лекин мазмуни умрида яратган шоҳ асарлари билан ўзига ўлмас обида ўрната олди, халқнинг қалбида абадий қолди.

Халқ Ҳамид Олимжондай кишиларга қарата: уларга туғилиш бору, аммо ўлим йўқ, дейди. Ҳа, донишманд халқнинг бу доно сўзлари ҳақ! Шоир Ҳамид Олимжон доим барҳаёт.

ХОТИРАСИ ДОИМ ҚАЛБЛАРДА

1928 йилнинг ёз ойлари эди. Шаҳар боғларида сайил бошланганда Самарқандга, Ҳамид Олимжонга мактуб ёзиб, уни Қўқонга таклиф қилдим. Ҳамид, ёнида яна бир азиз меҳмон билан Қўқонга келиб, мени топди. Учаламиз ҳам ижодда ҳали ёш, ўзимиз ҳам навқирон йигитлар эдик. Мен қувончимга сиғмай, қимматли меҳмонимни сайилга, томошаларга олиб бордим. Ҳамид халқ орасида бўлишни, тасодифий учрашувлар, янги таниш орттириш, ўз-ўзидан бошланиб кетадиган гурунг ва суҳбатларни яхши кўрар эди. У бор ерда ҳамма вақт асосий мавзу — адабиёт. У адабиёт ҳақида ҳамма жойда, ҳамма билан ўнғайини топиб гап бошлай билар эди. Биз Қўқонда бир неча кун давомида фақат шундай суҳбатлар билан банд бўлдик. Бу тинимсиз меҳнатга ўхшар эди. Мен бир оз хижолат бўлиб:

— Ҳамиджон, меҳмонга чақирдим, бир оз сайр ҳам қилдиролмадим сизни,— дедим.

У менинг бу гапимга жуда ажабланди. Унинг учун сайил ҳам, ҳаёт ҳам мана шундай жўшқин фаолият, меҳнатдан иборат эди.

1929 йилдан бошлаб мен ҳам Самарқандда ишлаб бошладим. Уша йилларда Самарқанд ўзбек совет адабиётининг ҳозирги, катта ёшдаги қатор ёзувчиларининг тарбия бешиги бўлган. Ҳамид Олимжон улар орасида энг ёши, лекин энг ҳаракатчан, ижоди ёрқин шоир эди. Унинг но-

тиқлиги, шеър ўқишдаги маҳорати, айниқса жўшқин шеърлари ўша вақтдаёқ китобхонлар диққатини ўзига тортиб қўйган эди.

У ҳайратда қоларли даражада тез ўсди. Унинг ижодий-ташкилотчилик қобилиятини яхши билган ёзувчилар уни союзимизнинг раҳбарлигига сайладилар. Ҳамид Олимжон талабчан, қаттиққўл ва меҳрибон раҳбар сифатида союзимиз қучоғини кенг очиб, айниқса ёшларга ғамхўрлик қилди.

Ҳамид билан деярли кунда колхозларда, қурилишларда, клуб ва мактабларда бўлардик. Айниқса, Катта Фарғона каналида, Фарҳод ГЭС қурилишида, Бекобод металлургия заводига пойдевор қўйишда, Жанубий Тошкент канали қурувчилари орасида доим ёзувчилар бригадалари бўларди.

Катта Фарғона канали трассаларида бўлганимизда, Ҳамиджон Фарғонанинг серзавқ, сермазмун термаларини, қўшиқларини дафтарига битиб юрарди. Аскиялар, қўшиқлар, ўланлар, суҳбатлар уни фақат ижодий томондан қизиқтирар эди, гоҳ қўлига қалам-қоғоз олиб, шу жойдаёқ сатрлар яратар, гоҳ ёзганларини пичирлаб ўқир эди.

Улуғ Ватан уруши бошланганда Москва, Ленинград, Украина, Белоруссия ёзувчиларидан анчаси вақтинча Ўзбекистонга келиб турди. Меҳмонлар орасида Алексей Толстой, Якуб Колас, Николай Погодин каби машҳур сўз санъаткорлари ҳам бор эди. Ўзбек ёзувчилари бу азиз меҳмонларни жон-дилидан кутиб олиб, уйларидан жой бердилар.

Мана шу оғир йилларда союзимиз бошлиғи Ҳамид Олимжон ажойиб ташкилотчилик қобилиятини кўрсатди. Ёзувчилар союзини жанговар темадаги асарлар яратувчиларнинг штабига айлантирган, ўзи эса, союзда кеча-кундуз ишлаб, бутун кучини ғалабага ҳисса қўшиш учун қаратган эди.

Ҳамид Олимжон ташкилотчи бўлиш билан бирга душманга қаҳру ғазаб билан тўлиб-тошган, йигитларни мардликка, ғалабага илҳомлантирувчи шеърлар яратди, фронтга бориб, қаҳрамон жангчиларимиз орасида ўз шеърларини ўқиб, уларни жангларга отлантирди, ғалабага бўлган ишончини мустаҳкамлади. Фронтдан қайтгач, ғайрат ва шижоат билан «Муқанна» драмасини ёзиб тугатди.

У биз билан орзиқиб кутган ажойиб кунларни кўролмай, навқирон йигит чоғида орамиздан кетди. Лекин унинг ёрқин хотираси, ажойиб ижоди ҳар донм қалбларда яшайди.

ДУСТ ВА ЗАМОНДОШ ҲАҚИДА ЭСДАЛИКЛАР

...Ҳамид Олимжон туғма ва нодир талант эди. Унинг қонида, ўзлигида, кўз қорачиғида, тўқсон икки томирида туғма бир зукколик, шоирона бир сажия, билгичлик, бурролик, нурбахшлик, ёрқин қалб, одоб аён, пешанасида ва йирик кўзларида улуғлик очиқ-ойдин эди. Унинг билмагани оз эди, ўқимагани кам эди. Ҳаммадан, ҳар нарсадан хабардор — қисқароқ айтганда, чин маъноси билан ўқинишли қаламкаш эди. Шу жиҳатдан у катта-кичик олдида, жумҳурият раҳбарлари олдида, олим ва фозиллар олдида, ёзувчилар олдида ардоқли эди. Унинг йирик қаламкашлигига, билим уфқининг кенглигига, улкан арбоблигига бир сўзлашган одамда шубҳа қолмас эди. Унинг айтгани икки бўлмас, гўёки вожиб ва бажарилиши зарур гапдай қабул қилинар эди. Чунки у билиб, ҳар томонлама сарҳисоб қилиб сўз айтар ё маслаҳат айтар эди, шунинг учун Ҳамиднинг гапи буйруқдай бажарилар эди. Ҳамид аввало ўзига талабчан, кейин ўзгаларга талабчан эди. Ҳақиқатан, буидай қараганда, ўзи майпараст бошлиқ ё қурдош ўзига қарам эмакдошга, ё дўстига қандай қилиб «майни ташла!» дейиши мумкин? Ё бўлмаса ўзининг ёқаси кир етакчи қандай қилиб: «Бўйинбоғ боғла, ёқангни қара-ю!» дейиши мумкин? Ҳамид ташидан ҳам, ичидан ҳам бирдек маданий, ўша оддий ватандошидан бир газ баланд зиёли — қалам меҳнати кундалик ҳаётига, юрак уришига сингиб

кетган етакчи эди. Қаламкашликда-ку адабиётнинг ҳамма турида (очерк, публицистика, ҳикоянавислик, драма, таржима ва бизга энг қимматлиси шеърда) у жавлон этишга қодир эди. Шу фазилатларга чечанлик, адабиётшунослик, фольклоршунослик, чинакам арбоб бўла олишдек фазилатлари ҳам бор эди.

Ҳамид Олимжонни ғойибона танир эдим. У вақт мен Тошкентда Ўзбек эрлар билм юртида юқори синфда ўқир ва «Еш ленинчи» газетасида, комсомол топшириғи тарзида, бўлим мудури бўлиб ишлардим. Газета редактори Сотти Ҳусайн ўрам-ўрам шеър у ҳикояларни келтириб ташлар эди. Мен ўшаларни ўқиб, саралаб, қалам уриб, газетага узатар эдим. Ҳамид Олимжондан келган шеърлар саралар ҳисобига кирар, қалам уришга ҳам ҳожат йўқ. Кўпроқ уч-уч туроқда тўққиз ҳижолик тизмалар машқ қилар — комсомол ҳақида, хотин-қизлар озодлиғи ҳақида, кўклам, қишлоқ табиати, дарё бўйи ва Москва ҳақида бўлар эди.

1929 йили мен Ўзбек эрлар билм юртини битириб, Ўзбекистон комсомол Марказкоми йўлланмаси билан Самарқандга бордим ва ўртоқ Йўлдошбой Охунбобоевга тўртинчи шахсий котиб бўлиб ишга тушдим ҳам Педакадемияда ўқий бошладим. Самарқанд у вақт марказ эди-да. Йўлдошбой ота Ўзбекистон ССР Марказий Ижроқомининг Раиси, айни замонда янги алифбо комитетининг раиси эди. Мен президентнинг маориф ва маданият, матбуот ва адабиётга оид топшириқларини бажарардим ҳам отанинг сафарлари ҳақида очерклар ёзардим. Ҳар кун ота номига келган юзлаб хат қўлимдан ўтар, ҳар кун юзлаб одам тақдири кўз олдимдан ўтар, ўша хатлар ота имзоси чекилган тегишли кўрсатмалар билан бутун жумҳурият бўйлаб кетар, қанча-қанча одамларнинг мушқули осон бўлар эди. Ота қабулхонасида одам оёғи узилмас эди. Ҳовлиси ҳам меҳмондан холи қолмас, ҳар кун йўлаб олис

музофотлардан келмиш аризачилар, таниш-билишлар ота дастурхони атрофида туз татишар, гурунглашар, суҳбат, аския авж олар эди. Кунларнинг бирида Педакадемиядан (ҳозирги Самарқанд Давлат университети) хиёбонида Ҳамид Олимжон билан танишдим. Бизни таништирган Ўзбек эрлар билим юртини мендан олдинроқ битирган оғайним Обид Ҳамид бўлди.

Хиёбонда, чинор тагида Ҳамид билан бодрингхўрлик қилиб ўтирган экан. Самарқанд бодрингги ҳам ўзга сабзавот ҳам меваларидек саратон тафтини олади ва тами танглайда қолгудек бўлади. Шу-шу биз деярли ҳар кун саломлашадиган бўлдик, бора-бора шеър ўқишадиган ва маслаҳатлашадиган бўлдик, «Молодая гвардия» шоирларини ва Нозим Ҳикматни таржима қилишадиган бўлдик.

Ҳамид Олимжонга М. Светловнинг машҳур «Гренада» шеъри жуда ёқар, ёд ўқиб юрар эди. Ниҳоятда чиройли ўқир эди. Кейинчалик шу шеърни чиройли таржима ҳам қила олди. Кейинчалик унинг майли ва рағбати бутунлай Маяковскийга кўчди. Мен Уткин ва Безименскийдан таъсирланиб машқ қилар эдим. Уша вақтда Нозим Ҳикматнинг «Қуёшни ичганлар қўшиғи» китоби пайдо бўлган эди. Биз уни тўла таржима қилдик. Абдулла Алавий муҳаррир бўлди. Лекин не сабабдандир китоб ҳолида нашр этилмай қолиб кетди. Ҳаммаси кундалик газета ва журналларда эълон этилган эди. Абдулла Алавий оз ва соз ёзгучи зўр шоир эди. Кўп ёшлар унга эргашгани эсимда. Абдулла Алавий шаҳар четида бир боғда гузар эди. Ойдин, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Баҳром Иброҳим, Илҳом ва бошқалар дам олиш кунлари Алавийларнинг боғига боришар, баъзан мени ҳам ола кетишар эди. Адабий суҳбатлар жуда қизиқ кетар, баъзан у ерда Шокир Сулаймон ҳам, Чўлпон ҳам бўлар эди. Бориб-бориб бу суҳбатлар жангга айланиб кетди. Бу табиий эди. Бутун мамлакатда гоёвий кураш авж пардасида эди. Ҳамид ҳамиша ҳужум-

кор ва иши ҳақ қаторда эди. Ургимчак уясидек чигил ситуациялардан чанг юқтирмай ўтиш, даф этиш маҳоратини эгаллаб борар эди. Баъзан «Қизил қалам» жамияти шеър кечалари уюштирар, бу кечаларда Ҳамид овози алоҳида жаранглар эди. Ҳамма унга тан берар эди — Боту ҳам, Алавий ҳам, Фитрат ҳам, Айний ҳам.

Ҳамид Олимжон шеърни шундай маҳорат билан ўқир эдики, эшитган одам мафтун бўлмасдан иложи йўқ эди. Ургу, оҳанг, йўналиш, авж—ҳаммаси ўрнида эди-да.

Ойдин онани бўлса мен Тошкентдан танирдим. Уйғун акани ҳам. Уйғун у вақт Луначарскийнинг олти жилдини ўқиб чиққанлиги билан ҳам машҳур эди. Давраларда сипоҳ, камгап, лирик шеърларни ўрнига қўяр, Алавий ва Ходи Тоқташга издошдай эди. Ундан бошқа Н. Раҳимий, Бектош, Раҳимали деган шоирлар ҳам бор эди. Кейинроқ Гафур Ғулом ҳам Самарқандга келди.

Ҳамид Олимжон билан биз тез-тез кўришиб турардик, регистонга қовунхўрликка, театрға бирға борардик. Театрда баъзан Акмал ака Икромов бизни ўз ёнига чақириб ҳолаҳвол сўрарди, у жуда камтар ва маданий киши эди. Адабиётни севгани суҳбатидан яққол сезилиб турар эди. Уйи Педакадемия қаторида бўлиб, ишға пиёда ўтар. Соқчисиз ҳамма жойда ҳозир. Катта-кичикка бирдек суҳбатдошлиги эсимда. У нима ёзаётганимизни сўрар эди. Акмал Икромов: «Очерк ёзинглар!» деб бизни Йўлдошбой ота ёнида Фарғонага жўнатганди. Кўклам экинш маърақаси эди. Асосан Қувада бўлдик. Пахта мустақиллиги учун кураш борар эди у палла. Фарғона чинакам гўзал диёрда. Ҳамид хиргойи қилгандек ҳадеб: «Кўм-кўк, кўм-кўк...» дегани деган. Бу сафардан кейин унинг қаламидан ажойиб очерклар ҳам машҳур «Бахтлар водийси» шеъри дунёга келди. Мен ҳам шу сафар таъсирида «Барат» ва «Жанг» деган поэмаларимни бошладим.

...Ёмғирлик кунлардан бири. Ҳамид Олимжон мени Ёзувчилар уюшмасига чақириб: «Деҳқон саройига бориб, бахшилардан хабар олгин!»— деди. Мен у ёғини сўраб ўтирмадим. Гапдан жиндак хабарим бор эди. Эски шаҳарда, бозор пишжида Деҳқонлар уйини сўроқлаб кетдим. Йўлакай «Правда» мухбири Муханов менга ҳамроҳ бўлди. Бахшилар турган хонага кирдик. Қишлоқи чекмонларда. дўмбираларини деворга суяб талай ёш ва қарилар ўтиришар эди. Бу урушдан олдинги гап. Биз улар билан танишдик: Абдулла шоир, Пўлкан шоир, Ислом ота, Бола Бахши ва бошқалар. Абдулла шоир паҳлавон жуссалик, нуроний; Фозил ота жиккак, чўққи соқол одам; Ислом ота узун бўйлик, шўх; Бола Бахши қорамағиз, коса кўзлик, торга жўр айтаркан. Бахшилар ҳолини сўраб-билиб, бирга чойхўрлик қилиб, жиндак дўмбира эшитиб, кейин улар ҳолини Ҳамидга келиб айтдик. Усмон бахши Маматқулдан «Давлатли турмуш» ва «Сталин ҳақида» деган термаларини кўчириб, қалам уриб, Ҳамидга топширдим. Косонсойлик Холиқбой деган бахши «Алпомиш»ни куйиб айтар экан, Фозил ота ижросидан ўзгачароқ, жўшқинроқ, югурикроқ, шошқинроқ. Хоразмдан келмиш Қурбон ота косонсойлик бахшидан ҳам ўткирроқ қўшиқчи чиқиб қолди. Бола бахши кишини илк пардадаёқ боғлаб олади, зўр бахши, ёқимли, мардона.

Эртасига Ёзувчилар уюшмасида улкан учрашув бўлди. Деярли ҳамма пешқадам ёзувчилар ҳозир эди. Бахшилар навбатма-банавбат дostonлардан парчалар, термалар ижро қилишар, ҳамма онг-тонг қулоқ солар, таҳсин айтишар эди. У вақт ёзиб олгучи аппарат йўқлигидан, қўлда кўчиришга тўғри келарди. Фан (Филиал Акад. Наук) дан келишган ўртоқлар улгурганича ёзиб олишар эди. Уму-

ман бу учрашувлар адабий ҳаракатчиликда янги гап, баҳор эпкинидай дилга саринлик бағишловчи бир кучга молик янгилик эди. Албатта бахшиларга ўқрайиб ё кеккайиб қарагувчилар ҳам йўқ эмас эди. «Дўмбирасини динғиллатиб юрабермайдими булар далада?» дегувчилар йўқ эмас эди. Шу вайдан Ҳамид Олимжон ҳам учрашувдан кейин, албатта сўз айтар, бахшиларга ҳурмат ва қадр зарурлигини уқтирар эди. Бахшилар айтганларини оқизмай-томизмай кўчириб қолиш ҳақида, нашр этиш ҳақида қайта-қайта гапирганлари эсимда. Бу учрашувларда Ҳоди ака, Буюк Карим, Сотти Ҳусайн, Яшинларнинг қатнашганлари ва сўзлаганлари шу букунгидай эсимда. Ёзиб олишда мен ҳам қатнашиб турганман. Ҳатто Фозил отани уйга ҳам олиб бордим, яхши суҳбатидан талай-талай баҳраманд бўлдим. Мен-ку бахшиларни гўдаклигимдан эшитганман, лекин Абдулла шоир ё Фозил отадақаларни биринчи учратишим эди. Шундан кейин ҳар йил бахшиларни пойтахтга бир чақириш, гурунг ўтказиш анъанага айланиб қолди. Уша учрашувлар беиз қолгани йўқ. Ҳозир Ўзбекистон Фанлар Академиясида бой оғзаки адабиёт хазинаси борлигидан фахрланаман. Бу меҳнатда Ҳамиднинг улуши катталигига гувоҳларданман.

...Фозил отага ҳар келганда янги усти бош ва чўнтаги-га пул тугиб юборар эди, Фозил ота ҳам Ислом шоир билан ҳазилкаш, сирдошдан ҳам яқин эди. Бола-чақаси, йигитлик шўхликларидан гапга тутар эди. Менимча, шу суҳбатларда у бахшиларнинг сўз хазинасига қўл солгандай эди, бир куни Ҳамид айтди:

— Фозил отани эшитдингми? Мол йиғаётган эмиш. Бу аҳволда бор-йўғидан ажралиб қолади-ку. Ахир ҳар хўжаликда қанча мол бўлиши кераклиги наҳот отага маълум бўлмаса... Увоқ моли юздан ошар эмиш.

Мен айтдим:

— Уша ўзбаклик.

— Ёш хотин оламан, деб ҳазиллашган эди тунов куни.
Бу гапи ҳам рост шекиллик.

— Биласиз-ку. Чорвадор бойиса қўша-қўша хотин олармиш, шаҳарлик бойиса қават-қават уй солармиш.

— Бундан кўра уй солгани маъқул эди. Ҳали ҳам ертўлада яшармиш.

Кейин-кейин бориб Фозил ота оқ уйлик бўлди. Бу бо-рада Ҳамиднинг тушунтиришлари ва ўша туман раҳбарлари билан кенгашлари бекор кетгани йўқ.

Бахшиларни Ҳамид нечоғлик қадрлар эди. Фақат ҳаёти, тирикчилиги, эртаси билан эмас, улар оғзида айтила-диган термалар ва дostonларнинг бўғзида қолмасдан тўкис ва тўғри ёзилишига, халқ мулки сифатида адабиёт хазинаси-дан ўрин олишига жон куйдирар эди. Бахшиларни Ҳамид ўқимишли шоирлардан баланд қўйса қўярдики, паст қўй-мас эди. Унинг «Алпомиш» дostonига муҳаррир сифатида-ги меҳнати асрий олқишга сазовор меҳнатдир. Алпомиш ва умуман оғзаки адабиётимиз — боболаримизнинг маънавий давлати. Неча юз йиллар ур-сур, ола тўполон, кўч-кўч, қирғин ва чигил можаролардан дилдан-дилга, ёддан-ёдга кўчиб, дўмбирага жўр, ҳафталаб куйланувчи дostonлар нечоғлик асл, нечоғлик ёрқин, нечоғлик жондош ва ғурур-ланса арзигулик!

Ҳамид оғзаки адабиёт бойлигимизга теран тушуниб, чинакам ватанпарвар, халқчил бир зиёли даражасида ён-дошганлардан ва оғзаки адабиёт қадрига етганлардан би-ридир. У фольклоримиздан ижодий ўрганганларнинг ҳам биринчиларидир. «Ойгул ва Бахтиёр», «Семурғ»ларни эслайлик. Ҳамид ижодидаги табиий ва ўз чегарасида ёрқинроқ соддалик ҳам оғзаки адабиётни теран билиш ва севиш мевасидир. Ҳамид шеърларида ва умуман ижодида жумбоқ ва чигиллик йўқ даражада. Ҳақиқатда шеърда тумтароқлик, жумбоқнамолик, ўринсиз кўп нуқталар ва бақироқлик — ожизлик белгиларидир. Шу билан бирга

фикран саёз, қуп-қуруқ, беранг, сўлиқ, соддалик ҳам ожизлик аломатидир. Ҳамидда оғзаки адабиёт таъсири фақат ва фақат ижобий из қолдиргандир. Ҳамид шу каттакон хазинанинг меросхўри эканлигини ва шу хазина дурдоналарини аваайлаб, ардоқлаб давр ва замон зебига айлантиришни жуда эрта ва чуқур фаҳм этганлардан. Шу вайдан Ҳамид Олимжон ўзи ҳаёт кезида нечоғлик халққа таниғлик, суюмлик бўлса — йиллар ўтган сайин тағин суюммироқ, тағин доврўқлироқ. Бунинг сирларидан бири, унинг ўринли ва ясамаликдан холи, бадҳазмликдан холи, уста заргар меҳнатига хос соддаликни эгаллашидир. «Куйчининг хаёли» ё бўлмаса «Дўмбиранинг мақтови»ни олайлик. Нечоғлик юксак шеър! Соддалик мана шундоқ бўлса, қуйма бўлса, мана шундоқ бамаъни бўлса, қанийди ҳамма вақт... Оғзаки адабиёт хазинасини очишда Ҳамиднинг меҳнати борлиги унинг бутун асарларида ярқираб тургандек, унинг илмий ишларида ҳам, нутқларида ҳам, шеърларида ҳам, дostonларида ҳам оғзаки адабиёт образлари, бахшинамо ифода ва тасвир, бахшинамо баландпарвозлик, мақол ва ҳикмат очиқ-ойдин. Ҳамидни ўзгалардан ажратиб тургувчи омиллардан бири ҳам, менимча шу жиҳатдир.

Ҳамид оғзаки адабиётимизни ва уни ташувчи бахшиларни хўжа кўрсинга улуғлагани йўқ. Дилдан, дилнинг теран ўринларидан улуғлай олди.

«Дўмбиранинг мақтови»даги баъзи сатрларни кўчираман:

Сўз бошлайин энди яхши-ёмондин,
 Кўзларимнинг нури бўлган дўмбирам,
 Сен қўлимда, кезиб ўтдим жаҳондин,
 Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам.
 Санин ҳеч бир мумкин эмас совишим,
 Сен тоғларда кезган чориқ ковушим,
 Сенин билан баланд бўлди товушим

Билагимнинг зўри бўлган дўмбирам.
Айланса-да рангим сариқ сомонга,
Сани чалдим, хор бўлмадим ёмонга,
Қариганда етдим яхши замонга,
Ёвларимга бўри бўлган дўмбирам.
Сан нур тўла менинг ойли тунимсан,
Сан омборда қоплаб қўйган унимсан,
Сан колхозда топган ёруғ кунимсан,
Душманнинг гўри бўлган дўмбирам.

**Е бўлмаса «Куйчининг хаёли»дан манови сатрларни
эслайлик:**

«...Куй кўпдир, қўшиқлар шу осмонни
Беркита олади булутлар қадар,
Куй кўпдир, қўшиқлар миллионча жонни
Қўзғата олади, муҳтарам падар!
...Куй айтар булутлар ичидан инсон,
Куй керак мардона, жувон ҳаётга.
Куй айтар лочинлар ўлкаси — осмон,
Ота, қўшиқ айтган етар муродга!»

Нақадар нафис, равон, бахшиёна ва теран! Халққа нақадар яқин, эслагулик, таъсирбахш ва жарангдор. Бу иккала шеърда Ҳамид Олимжоннинг умуман оғзаки адабиёти-мизга дил ҳурмати қолаверса бахшиларга фарзандлик дили янграб турибди. Бу иккала шеър фақат улуғ бахшиларга ҳурмат ифодасигина эмас, балки ватанга, халққа ошиқлик ифодаси ва тўлқинли шоир қалбининг адабиёти-миз уфқларида қолган янгроғидир.

Ҳам ҳайқириқ, ҳам чақириқ...

...Ҳамид Олимжон ўта ҳозиржавоб, замонга ўта оҳангдош, ватандошлик туйғуси юксак шоирлардан. Улуғ Ватан уруши ҳақида биринчилардан бўлиб шеър айтган Ҳамид

бўлди. Уша кунлари у қайдадир—Болтиқ бўйи республикаларининг бирида эди. Уруш бошланиб қолди. Ҳамид ўша ёқдан шеър битиб келди («Ғалаба қўшиғи»). Шеър оёқ устида ёзилган бўлса-да, даҳшатли жанг ҳақида ҳайқирикдай эди, қалдироқли эди. Ўхшатиш ва мантиқни эсланг: калхатга қарши лочин парвози, бўрига қарши шер... Фашизм қузғун ва илон, одамзоднинг доғи, абжақ бўлиши аниқ. Бу ғазал жарангида ва мағзида узоқни кўролгувчи, теран ўйлик, негизи бутун, ақли бутун, ўктам инсон тик туради.

Мен ўзга бир шеърнинг ёзилишидан хабардорман. Ҳамид Олимжон уруш бошланган пайтда ҳам Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида раис, ҳам опера театрида директор эди. Менга бир кун шундоқ деди:

— Операга ишга ўтгин. Ҳозир опера томошасидан ҳам кўра қўшиқ зарур, жанговар қўшиқ!

— Куним банд-ку,— дедим мен,—нашриётда редакторман, радиода адабий эшиттириш бошлиғиман, Ёзувчилар уюшмасида маслаҳатчи...

— Биладан,— деди Ҳамид,— тўртинчи вазифанг операда адабий эмакдошлик бўлади. Кечқурунлар келасан, репертуар тамом сафарбарлик изига ўтишини кўзда тут.

Мен ўйланиб қолдим. Тўрт вазифа. Ҳамид бўлса деди:

— Мен операга директор бўладан деб ўйлаганмидим. Бажаряпман-ку. Драма ҳам ёзаман. Ахир Ҳарбий комиссариат бекорга бронь берганмас-ку.

Ёзувчиларнинг бир бўлаги сафарбар бўлиб, урушга кетган эди. Мен шулар ичида бор эдим. Ҳамид шунга ишора қилаётган эди. Ҳар нечук операда ҳам ишлай бошладим. Янги қўшиқлар ёздим, кўп таржима қилдим ва ўзгаларни бу ишга тортдим. Ҳамид Олимжон драма ёзишга тушди. «Ўзбекистон қиличи» — машҳур «Муқанна» ҳам ўша кунларда дунёга келди.

Мен ўзга бир шеърнинг ёзлигини айтмоқчи эдим у гап чўзилиб кетди.

Уруш бошланишданоқ бутун мамлакатда: шаҳарда, қишлоқда хандақ қазиш, ертўлада қандай сақланиш, заҳарли газдан, бомбадан қандай сақланиш («Гражданская оборона») машқлари бошланиб кетди. Ҳамид Олимжон ҳар кун эрталаб театрга келар эди. (У вақтда опера ҳозирги Свердлов номидаги бинода эди.) Бутун ёшу қарил санъаткорлар — (Музаффар ота ҳам, Ашрафий ҳам, Қори Ёқуб ҳам, Карим Зокирий ҳам) Горький боғида ҳарбий машқ ўтар эди. Хандақ қазиларди, ерда эмаклар юриш, танкка бензинли шиша отиш ўргатилар эди. Ҳамид ўша машқ устида ҳозир бўлар эди. Мен унинг сиймосида оғир ўй, жиддият кўрардим. Шундай кунларнинг бирида у одатдагича эрталаб ишга келди ва менга янги шеър ўқиди, бу ўша «Қўлингга қурол ол!» шеъри бўлиб, бу гал жанговар чақириқдай жарангдор ва қуйма эди. Ўша кунин Ҳамид бу шеърни боғда машқ устида санъаткорларга ҳам ўқиб берди, кейин матбуотда пайдо бўлди. Бу шеър концерт программаларида ва радиодан қайта-қайта ўқилар, мактаб саҳналарида ўқилар ва жуда машҳур шеърлардан бири бўлиб қолди. Ҳамид тинимсиз ёзар эди. Бирин-кетин янги шеър, янги балладалар дунёга келар, уларда бамисол жанг даҳшатлари, қон ва қурбонлар, оғир мусибат, совет жангчиларининг тенгсиз баҳодирликлари ўз тасвирини топар эди. Энг зарури, бу шеърлар совет одамларида ёвга чексиз нафрат ва ғазаб туйғуларини оёққа турғизар, эртанги ғалабага тўлиқ ишонч бағишлар эди.

Бир кунин Ҳамид Олимжон менга бундай деди:

— Ҳар сўз устида ўйланиб ўтиришга вақт бормиди? Бу шеърларга урушдан кейин сайқал бераман.

Бу унинг ўша-ўша камтарлиги, ўз шеърларидан норозилиги эди. Тўғри, у бундан яхшироқ, жарангдорроқ ҳам ёза олар эди. Лекин улгуриш керак эди-да. Барибир бу

шеърлар уста ва тўғри кўзлагувчи мерган шеърлар эди Ахир «Сен туғилган кун» ҳам, «Россия», «Жангчи Турсун» ҳам, «Роксананинг кўз ёшлари» ҳам ўша уруш даври шеърларидан-ку. Қандоқ бақувват, ўз ўрнида ва ўз вақтида айтилган шеърлар. Булар ҳаммаси улкан халқ дилидан чексиз изтироб, мотамсаролик, айни замонда қаҳрамонлик ва эртаги зафарга имонни комил қасидалардир. Булар ҳаммаси чиннакам ватанпарвар, ҳозиржавоб ошиқ шоир яратган, улкан ватандош, фидойи бир қалб яратган асрий шеърлардир.

ҲАМИША НАВҚИРОН

Ҳамидни Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг секретари қилиб сайлаганларида у энди ўттиз ёшда эди. Биз ҳозир ўттиз ёшдаги ёзувчиларга кўпинча болаларга бўлгандек муносабатда бўламиз. Ҳамид эса ўша кезларда сиёсий жиҳатдан етук давлат арбоби, ижодий бақувват, иродали раҳбар эди. Мен унинг 1941 йил декабрда Республика Олий Совети мажлислар залида бўлиб ўтган Тошкент интеллигенциясининг ватанпарварлик митингидаги сўзи-ни асло унутмайман. У ерда ёлғиз Тошкентнинггина эмас, Москва, Ленинград, Киев ва бошқа шаҳарлардаги олимларнинг ва артистларнинг энг саралари тўпланган эди. Ҳамид рус тилида сўзлади. Унинг нутқи бой ва ранг-баранг эди, мураккаб стилистик усулларга бемалол мурожаат этарди. Мен Москва ёзувчилари ташкилотида оғзаки нутқ композицияси билан машҳур бўлган Петр Скоси-рев билан бирга Ҳамидни тинглаб, унинг рус тилидаги потиқлик санъатидан завқланиб ўтирардим.

Китобхонлар Ҳамиднинг ўзбек ўлкасини, ўз халқини, ўз тилини ва ўзининг миллий маданиятини қапчалик севганини мендан кўра яхши биладилар. У ўзбек халқининг умумбашарият маданиятини ва ҳозирги замон рус маданиятининг асл ютуқларини тўла ўзлаштиришини истарди. Ўзбек халқининг ҳаётида ҳали учраб турадиган эскилик сарқитларини сезмай «экзотика»га маҳллё бўлувчиларга қарши оташин газаб билан гапирарди.

Ойдин ёз тунларининг бирида биз Куйбишев кўчаси бўйлаб борардик. Шу пайт кўчадан пахта тўла қанор ортаган туялар ўтиб қолди. Мен бу кўринишга маҳлиё бўлиб, тўхтаб қолдим: ойнанинг мовий нурига чўмган хиёбон, туяларининг ўркачида сорбонлар тебраниб боришар эди. Кўча юзидаги уйларнинг деворларида карвон сояларининг узун занжири силжир эди.

Менинг юрагимда рассомларга хос ҳислар уйғонди. Аммо Ҳамид мендан кулди ва аччиқланди!

«Сизга туялар ёқдими?! Карвон! Экзотика, Осиё! Мен сиздан бу нарсани кутмаган эдим. «Ўзбекистон» шеъримни таржима қилиб, бизда «экзотика» қидирувчиларга бўлган нафратимни ифодаловчи кучли сўзларни топган эдингиз-ку?! Бизга пойтахтимизнинг кўчаларига доғ солувчи бу ёскилик эмас, пахта ташиш учун кўпроқ грузовиклар керак!» деди.

...Мен 1941 йилнинг 21 июнида Ҳамидни Ригадан кутиб олганим эсимда. «Москва» меҳмонхонасига келиб, парвосиз чақчақлашиб овқатландик. Эртасига соат ўн иккида яна Ҳамидни олдига жўнадим. Горький кўчасида метродан чиққач, теварак-атрофни кўриб, лол қолдим: оддий якшанба кунини кўчада радио карнайлари қўйилган ва «Широка страна моя родная» қўшиғи янграб садо берарди.

Мен «Москва» га бориб, Ҳамид турган хонани тақиллатдим-да, ўзбек тилида: «Салом ўртоқлар!» деб шодон кириб бордим. Биз Навоий юбилейи олдида турган шоир асарларининг таржимаси масалаларини муҳокама этмоқчи эдик. Радио карнайи олдида турган Ҳамид менга сокин назар ташлади: «Ўйим! Ҳукумат ахбороти — уруш бошланди!» — у худди чақмоқ ургандек, юзида гўё совуқ аланга ёнар эди...

Мен Ҳамид олдида жуда кўп қарздор эдим, шу туфайли унинг ҳалокати мен учун ҳам энг катта қайғу бўлди.

Мен бу ерда ўзимнинг ҳис-туйғуларим тўғрисида ёзолмайман. Ҳамидга бўлган миннатдорчилигимнинг рамзи сифатида қилган нарсам — азиз ўзбек халқининг ажойиб асарини «Алпомиш» эпосининг таржимасини унутилмас дўстимнинг хотирасига бағишлашим бўлди. Ўзбек оғзаки адабиётига ҳам меҳр қўйган Ҳамид ҳозир «Алпомиш»нинг ўнлаб тилларга таржима этилганини билолганида, ўзини бахтли деб ҳис этарди. У ўттиз яшар бахтиёр йигит қиёфасида кўз ўнгимда турибди.

УНУТИЛМАС КУНЛАР

1941 йилнинг июль ойи ҳамон хотирамда.

Белоруссия тупроғи босқинчилар оёғи остида ёнар, юрак азобланар, эзилар эди!

Ана шундай оғир, қайғули минутларда улуғ дўстанк менинг юрагимга малҳам бўлди, қалбимга ҳарорат бағишлади. Мен бу дўстлик меҳрини айниқса Ўзбекистонга борганимда аниқ ҳис этдим.

Мени қайноқ қардошлик туйғулари билан жон-дилдан қарши олган кишиларни эслаганимда, кўз олдимда энг аввал Ҳамид Олимжон пайдо бўлади.

Унинг туғилган шаҳрим Минскнинг тақдирини тўғрисида мен билан қандай ҳаяжонланиб суҳбатлашгани сира ёдимдан чиқмайди.

Мен унга кўз олдимда алангаланиб ёнган қадрдон шаҳрим ва кули кўкка совурилган жондан азиз кўчаларим тўғрисида ғамгин сўзлаб бердим. Шоир сўзларимни тинглар, узоқ сукутга чўмар эди. Унинг бундай жим қолиши қайғудошлик изҳор этиб сўзланган ҳар қандай нутқлардан кўра илиқ, юрагимга яқин эди.

Совет қўшинлари Беларуссия frontiда илк ғалабани қўлга киритганларида Ҳамид Олимжон менга телефон қилди ва хушчақчақ овоз билан деди:

— Табриклайман, азизим Эди!

Бу табрик вужудимни тўлқинлантириб юборди. Уша куни энг яхши шеърларимдан бирини ёздим.

Мен Ҳамиднинг инсоний фазилатларини куйлаган, чуқур фалсафий мазмун билан тўлиб-тошган шеър ва поэмаларини севиб ўқирдим. У ҳали жуда ёш бўлишига қарамай, «Зайнаб ва Омон», «Семурғ» дostonлари, ўзбек халқининг қаҳрамонлигини тараннум этган шеърлари баркамол асарлар эди. Ҳамид ўз поэзиясида ўзбек юртининг гўзаллигини, чаманларнинг муаттар ҳидини моҳирона тасвирлаб берган ажойиб шоиргина эмас, меҳмондўст, саҳий, самимий дўст ҳам эди.

1943 йилнинг октябрь ойида Зулфия билан Ҳамид Олимжон белорус халқ шоири Якуб Коласни, унинг рафиқаси Мария Дмитриевнани, мени ҳам эрим билан бирга ўз уйларига таклиф қилишди. Шу вақтда Якуб Колас Москвага кетишга отлангани, Ўзбекистон билан хайрлашмоқда эди. Зулфия билан Ҳамид Олимжоннинг уйида меҳмон бўлиш биз учун қувончли воқеа эди. Дастурхон устида энг эзгу оилавий орзу-истаклар баён қилинди. Уй агалари бизни ўзларининг туғма меҳмондўстлик туйғулари билан иззат-икром қилдилар.

Уйга қайтганимизда Якуб Колас бу ажойиб оила ҳақида мамнунлик билан сўзлади:

— Қандай ажойиб, соф одамлар!

У тирик бўлганда эллик беш ёшга кирар эди. Бу йиллар ичида у қанчадан-қанча шеърлар ижод қилган, одамларга яна қанчадан-қанча қувонч бахш этган бўлар эди!

Аmmo... бу тўғрида сўз очиш оғир...

Ўзбекистонда яшаган йилларимни мен тез-тез хотирлаб тураман. Ўзбек дўстларим билан учрашганимда уларнинг самимий муносабатларини юракдан ҳис этаман. Айниқса қадрли Ҳамид Олимжоннинг энг яқин дўсти, ҳассос шоира Зулфия билан қилган суҳбатларим унутилмасдир. Мен бугун унга шундай деб мурожаат қилишни истайман.

— Қадрли дугонам Зулфия, сен икки инсон умрини яшашинг, икки инсон ишини қилишинг керак!

САФАРБАРЛИК КУНЛАРИ ЭДИ...

Мен Ҳамид Олимжон билан биринчи марта Катта Фарғона канали қурилишида учрашганман. Ушанда «Бой ила хизматчи» драмасини биргаликда кўрган эдик. Кейинчалик Ҳамид Олимжон «Бой ила хизматчи» ҳақида тақриз ҳам ёзган, унинг ҳаётий асар эканлигини таъкидлаб, мақтаган эди.

Ғафур Ғулом ҳам, Ҳамид Олимжон ҳам, ўзбек адабиётининг бошқа кўп вакиллари ҳам бевосита театрга яқин кишилар эди. Илгарилари драматургларимиз артистларни кўзда тутиб асар яратардилар. К. Яшиннинг «Икки Коммунист», «Номус ва муҳаббат» асарлари каби «Муқанна»нинг ёзилиш тарихи ҳам шундай.

Биз драмани театрда бирга ишлашдик.

«Муқанна»ни машҳур рус режиссёри С. Михоэльс ва Маннон Уйғур саҳналаштирди. Улар драма мазмунини равшан, чуқур, тўғри талқин эта олдилар.

«Муқанна» «Отелло», «Ҳамлет», «Навой» даражасидаги асар эди. Мен Гулойин ролини ўйнадим. Гулойинини ҳам худди шоира Гулидай тасаввур қилар, шундай талқин этишга уринардим. «Муқанна» айни вақтда ёзилди. Улуг Ватан уруши давом этмоқда эди. Худди Гулойин каби мен ҳам ватанимнинг эрки учун курашмоқда эдим. Менинг асосий курашим саҳнада ва шунинг учун Гулойиндан ўзга бир ролни ижро этиш, аҳтимол, у кунларда мени қониқтирмаган бўларди, мен ўзимни бунчалар фидойилик би-

лаң намоён қилолмасдим... Гулойин образини яратган ўша кунлар ҳаётимдаги энг унутилмас кунлардан бўлиб қолади. Халқининг, сингилларининг тақдирини, дилидаги борини шунчалар шоирона ва ҳаққоний куйлаган шоир Ҳамид Олимжондан умр бўйи миннатдорман.

...1941 йил бўлса керак. Режиссёр К. Ерматовнинг бир киноконцертида Ҳамид Олимжоннинг «Сенга» деган шеърини ўқиганман. 1942 ёки 1943 йилда жангчилардан хат олдим. Унда ўша шеър учун раҳмат айтилган эди. Жангчилар менинг ҳисобимдан ҳам фашистларга ўқ узишипти. 1950 йил Хитойга бориб, Фулжа, Еркент, Қизилсув, Қорғилик, Хутипта бўлганимда ҳам ўша шеърни ўқиб беринг, деган таклифлар тушди...

Ҳамид Олимжон давлат, жамоат арбоби, лотик, меҳрибон дўст, санъаткорларга яқин, камтар одам эди. Унинг бу хислатлари айниқса уруш йиллари тўла намоён бўлди.

Ватаннинг бошига оғир кунлар тушганда Ҳамид Олимжон каби асқотган ўғиллар ўзларини бахтиёр ҳисобласалар бўлади.

Биз шоирнинг фақат битта драмасини сахналаштирдик. Аммо у театримиз тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади. Чунки ўшанда «Ҳамза» театри «Муқанна» орқали бутун ўзбек халқи кўнглидаги гапни, бутун Совет Иттифоқи халқлари кўнглидаги гапни айтган ва чинакам жангчига, жангоҳга айланган эди. У кунларни биз унутмаймиз.

ШОИР ЕДИ

Мен шоир Ҳамид Олимжон билан бир неча марта ҳамкорлик қилганман. «Ўзбекистон қиличи» пьесасида фойдаланиш учун фронт манзаралари керак экан. Ҳамид Олимжоннинг илтимоси билан мен ўша манзараларни плёнкага туширдим. Ўзбек жангчилари билан бирликда Қори Ёқубов, Карим Зокиров каби санъаткорлар ҳам ўша кадрлар қатнашчиси эди.

Яна бир унутилмас воқеа.

Уруш йиллари фронтдаги ўзбек жангчилари учун фильм-концерт ишлаганман. Унинг бош қисмида Ҳамид Олимжон шеър ўқиган, шеърининг номи «Ниҳол» эди. Фильм маълум сабабларга кўра экранларга чиқмади. Ўшанда Усмон Юсупов фильмни асраб қўйишликни менга қаттиқ тайинлади. Мен ҳам уни махсус сейфга топширдим. Шундан ярим йил ўтар-ўтмас машъум фожиа рўй берди.. Биз Ҳамид Олимжонсиз қолдик. Фильмни ахтардик, топилмади.

Ҳамид Олимжонни эслайман: у шеър ўқийди, ўқимайди... ёнади-ёндиради:

Сен ўтказиб кетган ниҳол,
Усиб бўйингдай бўлди,
Новдалари барг чиқарди,
Боши гулга кўмилди...

ҲАМИД ОЛИМЖОННИ ЭСЛАБ...

Мен Ҳамид Олимжонни эсласам, беихтиёр булоқ сувининг шилдираб гулзорга таралиши, ҳаётбахш сувнинг қўнғироқ товушидан сармаст бўлиб оҳиста тебранаётган гулларнинг ажиб манзараси кўз олдимга келади. Ҳа, Ҳамид Олимжон шеърлари ҳам булоқ сувларидай қўнғил гулзорига таралиб, куйи кишига бир дунё завқ-шавқ бағишлаб, қўнғилни гулдай очилтириб юборади. Унинг шеърлари она алласидай мусиқавий, халқ қўшиқларидай қудратли. Унинг шеърлари оҳанг жиҳатидан ҳам халқ қўшиқларига яқин эди. Ёдда тез сақланиб, ўқувчига айтмоқчи бўлган фикри ҳам тез етиб борар эди. Ҳозир ҳам ўқувчиларнинг энг кўн ёддан биладиган шеърлари Ҳамид Олимжондан бўлса керак...

Мен шоирнинг шеърларини севиб ўқир эдим. Улуғ Ватан уруши йиллари Ҳамид Олимжон ёзган шеърлардан «Ватан мудофааси концертлари» саҳнасида ашула қилиб айтиб юрдим:

Бор, ўғил, бор, жангга боргил,
Сен йигитлар боши бўл.
От қўйиб майдонга киргил,
Мардлар йўлдоши бўл,
Халқнинг ёвларга отган
Бош ёрувчи тоши бўл,

Бор, ўғил, сен доҳиймизнинг
Бир азнэ қўлдоши бўл.
Қаҳрамоним, арслоним,
Меҳрибоним, бўл омон.

Айниқса, мана шундай бошланган «Бўл омон!» шеърини ашула қилиб айтганимда жуда таъсирланиб кетар эдим. Чунки шеър — тўппа-тўғри онанинг юрагидан чиққан сўзлари эди. Ўғлини ёвга қарши жангга отлантирар экан, она юрти учун, эли учун ўлимдан ҳам қайтмасликка чақиради. Бироқ она — она-да! Оналик меҳри жўшиб: «Қаҳрамоним, арслоним, меҳрибоним, бўл омон!» деб эркалаб, ўғлининг соғ-омон қайтишини тилайди. Бу байт ҳар банднинг охирида такрорланиб, шеърга ҳаётбахш руҳ бағишлаган.

Шу шеърларни ашула қилиб айтганларимни эсласам, Ҳамид Олимжон кўз ўнгимдан нари кетмайди. Мен у билан биринчи бор 1931 йили учрашган эдим. У пайт Марғилон театрида ишлар эдим. Ҳамид Олимжон иш билан Марғилонга йўли тушганда театрга ҳам келди. Марғилонлик ёзувчилар мени Ҳамид Олимжон билан таништиришди. У ақлли, кам суҳанроқ, камтар, юмшоқ муомалали киши экан. Шоирнинг шеърлари билан ҳам ўшанда танишдим. Шундан буён шеърларининг мухлисман.

ҲАМИША САФ ОЛДИДА

Ҳамид Олимжонга ақалли Пушкин ёшига етиш ҳам насиб бўлмади. У бор-йўғи салкам 35 йил яшади ва шундан йигирма йили давомида муттасил ишлади ва ёзди. Мана, чорак асрдирким, у орамизда йўқ, аммо шу чорак асрнинг бирор куни усиз, унинг шеърисиз, ёдисиз ўтгани йўқ. Адабиёт ҳақида унинг номисиз, илҳомисиз ёзилган бирорта мақолани топиб беринг-чи! Унинг номи тилга олинмаган бирорта шеърини анжуман, ёки мушоирани эслайсизми! Шу йиллар ичида, яъни адабиётимизга иккинчи янги авлод кириб келган давр давомида ва ҳозир шу кунларда ҳам Ҳамид Олимжонни, Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Ғафур Ғулом қаторида, ўзига устоз деб билмаган биронта ижодчи борми!

Ҳамид Олимжоннинг фазилатлари ва ижоди халқ ичида, жамиятимизда жуда тез кўзга ташланди ва уни ёшлигидаёқ пешқадамлар, олдингилар қаторига олиб чиқди. Ун беш ёшида қалам тебратган ва йигирма ёшида элга танилган, ёш шоирнинг ақли ҳам, кўзи ҳам ўткир; бир дунё билим соҳиби; фалсафада нуктадон; Ҳофиз ва Навоий, Пушкин ва Лермонтов, Горький ва Маяковскийни аллақачон тўла мутулаа қилиб бўлган; рус тилини ўзи мукамал билиш билан кифояланмай, тенгдошларини, ёшларни Ленин тилини, байналмилал қардошлик тилини зудлик билан ўрганишга даъват этар эди. Рус тили, рус маданияти ва адабиётини қунт билан ўрганиш зарурлиги ҳақида унинг ўғитлари, мақолалари

ҳали ёдимда. Шу мақолалардан бирида Маъруф Ҳаким билан мени ҳам тилга олган. Уша 1937—38 йилларда мен Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг рус тили ва адабиёти факультетиде таҳсил кўрар, Пушкин лирикасидан илк таржималарим матбуотда кўзга ташланиб қолган эди.

Ёзувчилар союзида ёшлар семенарига тез-тез йиғилишиб турардик. Ҳамид Олимжон билан Мақсуд Шайхзоданинг ўша қизгин ижодий баҳсларга келмаган вақтларини эслай олмайман. Айниқса Ҳамид Олимжон ҳар биримиз билан самимий суҳбатлашар, шеърларимизни тинглар, ўзи ҳам янги шеърларини ўқиб берар, фикрини рўйрост айтарди. 1939 йилда Союзимизга раис қилиб сайланди ва қисқа умрининг охиригача (1944 йилнинг машъум 3 июль топиғига қадар) биз билан доим бирга бўлди.

Гоҳо шундай бўлади: бир киши билан ўн йиллар давомида бирга ишлайсан, ёнма-ён юрасан, шу вақт ичида уни ҳар кун кўриб турасан-да, бироқ кейин унинг ҳақида дурустроқ бирор нарсани эслай олмайсан... Аммо бунинг акси ўлароқ, шундай ҳам бўладики, бошқа бир киши билан қисқа вақт давомида бирга бўласан-да, кейин тақдир сени ундан жудо қилгандан сўнг, юрагингда қолган чуқур излар ҳикояси сўзлаганинг, ёзганинг билан умрбод адо бўлмайди.

Ҳамид Олимжон уни кўрган, у билан суҳбатлашган, унинг ёнида бўлган, унинг илҳомидан баҳра олган кишилар қалбига ўз сурати, ўз сиймоси, ўз меҳрини абадий нақшлаб қўйишга қодир оташин шоир, улуғ инсон эди!

Ҳурмат, муҳаббат, меҳру оқибат ўз-ўзидан келмайди, албатта. Бу эзгу туйғулар шундай бир хазинадирки, заррарра, мисқол-мисқол юрак гавҳарларидан тўпланади, таркиб топади.

Бошқа миннатдор кишилар қатори, менинг ҳам Ҳамид Олимжонга ҳурматим, муҳаббатим остида мустаҳкам асос унинг менга кўрсатган меҳрибонлиги ва тарбияси ётади.

Ишонч.

Шу биргина сўзнинг чуқур маъносини идрок этишимиз керак.

Баъзан шундай бўладики, истеъдодли, қайнаган, талабчан ёшларга ҳадеганда ишона бермаймиз. Шу билан кўп нарсани йўқотамиз. Ташаббусни дарҳол кўра билиш ва қувватлаш, ниҳолни ниҳолдан ажрата билиш ва авайлаб тарбиялаш, аснл талантини дарҳол пайқаш ва унинг ривожига кенг йўл очиш чин устозга, моҳир тарбиячига хос ноёб фазилат.

Ҳамид Олимжоннинг жуда кўп бошқа фазилатлари қаторида адабиётимизнинг ёш авлодга ғамхўрлиги, унга ишончи ва талабчанлиги ўзбек совет адабиётининг равишда муҳим аҳамият касб этади.

Асаларилар гулзорга кириб нектар эмганидай, биз Ҳамид Олимжон гулзорининг бол арилари эдик. У бизга ширинни аччиқдан, асални заҳардан ажратиш санъатини ўргатди. Ёмонликка, ғоявий қусурга қаҳри қаттиқ устоз, бизга шеърятдан қандай дарс берган бўлса, маданиятдан, сиёсатдан, ҳаётдан ҳам шундай дарс берди.

Чирчиқ қурилишига ҳам, Ильич номли заводга ҳам, колхозга ҳам, Москвага ҳам биринчи марта бизни Ҳамид Олимжон бошлаб борди. Серзавқ шоир халқ зафарларидан ўта илҳомланар, ҳар бир зафар уни ҳаяжонлантирар, ҳаёт, қурилиш унинг учун қўшиқдай азиз, мўътабар эди. Эсингиздами, «Чирчиқ бўйларида» сарлавҳали шеърдаги мана бу мисралар:

Мен шарқлик шоирман, кўзнинг ёшлари
Қўшиқ бўлганини кўрган куним бор.
Қўшиқ одамларни жангга ташлаган,
Қўшиқ кўнгиллардан кетказган губор.
Қўшиқ одамларни Ленинга элтган;
Қўшиқ халқ доҳийсин ахтарган йиллар.
Бу қўшиқ халқларни эгган биродар,

Занжир, кишанлардан қутулган эллар.
Ҳеч ажаб эмаским, Шарқнинг деҳқони,
Чирчиқ қурганларни кўргуси келса,
Ҳеч ажаб эмаским, сувни кўрганда,
Кўз ёши қон бўлиб ерга тўкилса.

У доим ўзини халқининг вакили, юртнинг куйчиси ва элчиси деб ҳис этар, шу ғурур унинг илҳомини ўт олдирар, шеърини парвозига қанот боғлар эди.

Ҳамид Олимжон кўп ёзди, кўп ёзса ҳам саз ёзди. Унинг «Зайнаб ва Омон»и ўз даврида ҳам, ҳозир ҳам ўзбек реалистик поэмасининг намунаси ҳисобланади; «Муқанна» — шеърини драманинг чўққисидир, унинг гражданлик лирикаси халқнинг маънавий хазинасига эмас, замон шоирлари учун маҳорат мактабидир. Унинг хоҳ шеърини, хоҳ адабий мерос, хоҳ халқ оғзаки ижоди ҳақидаги мақолалари — оташин публицистика намунасидир.

Унинг бой ижоди, қайноқ ҳаёти, тинимсиз ижодий фаолияти, ҳамиша ҳозиржавоблиги ва гўзал инсоний фазилатларига қойил қолган Ғафур ака ҳар қачон менга:

— Кичкина Ҳамид, катта Ҳамиддан ибрат ол! — деб таълим берар эди.

Ҳамид Олимжон ўзбек адабиётининг байроқдори даражасига кўтарилди.

У ҳозир ҳам шу мавқеида собит турибди.

Сафнинг олдида, бўлимни олға бошлаб бораётган командир қандай бўлса, у ҳам шундай. Биз унга интиламиз, унинг изидан борамиз.

Сафларимиз йил сайин кўпаяётир, қаторимиз мустаҳкамланяпти. У эса, ҳамон олдинги сафда, шонли байроқдоримиз, бизни олға, машаққатли ижод зафарларига чорлайди.

Ҳамид Олимжон менинг юрагимда, хотирамда умрбод ана шундай жанговар байроқдор бўлиб гавдаланади.

ҲАМИША ТИРИК

Ҳамид Олимжон...

Халқнинг севимли шоири, ўткир олим, маданиятимизнинг йирик арбоби бўлган Ҳамид Олимжонни ким билмайди дейсиз! Ҳа, уни ҳамма билади.

Мен шоир Ҳамид Олимжон билан 1927 йилнинг кузида Самарқанддаги ўзбек эрлар билим юрти биносида танишдим. Танишишим шундай бўлди: деворга янги осилган газета—«Ёш тарбиячи»ни ўқиб турсам, ёнимга бир студент келиб, «Газетамиз тузук чиқибдими?» деб сўради. Қарамасданоқ «яхши!» дедим. «Ўзингиз ҳам ёзиб туринг», деган эди, ўгирилиб қарасам—Ҳамид Олимжон. Бир-икки кундан кейин Муҳаррам деган ўртоғим билан ҳасратлашиб турган эдим, Ҳамид Олимжон келиб қолди. Менинг ғамгинлигимни кўриб, «Нима бўлди, хафа кўринасизлар?» деди. Муҳаррам, мендан илмий мудир Темучин Аъламов маълумотим ҳақида шаҳодатнома сўраганини, у нарсанинг менда йўқлигини, паранжи ташлаб қочиб келганимни, Тошкентга борсам, ҳаётим хавф остида эканлигини айтиб берди. Шунда у: «Мен Музайянанинг қочиб келганини эшитганман, бу жасур қизни газетамизга ёзиб келинг!» деб топширди. Ҳамид Олимжон кейин бизни илмий мудирнинг олдига олиб кирди-да, шаҳодатномасиз ўқишимга рухсат олиб берди. Шундан бошлаб Ҳамид Олимжонга ҳурматим орта борди. Муҳаррам Расулова «Музайяна занжирларни узди» деган ма-

қола ёзиб келган эди, Ҳамид уни «Музайяна энди озод» деб тузатди ва яхшилаб таҳрир қилиб, «Ёш тарбиячи» газетасида чиқарди.

Ҳамид Олимжон ўқишда, комсомол ишларида, юриш-туришда ўқувчиларга намуна бўла олар эди.

Кўп мутолаа қилар, шеърни тўлқинланиб ўқир эди. Ҳофиза, қуввати кучли бўлиб, яхши кўрган шеърларини дарров ёдлаб олар эди. Классиклардан Пушкин, Лермонтов, Горький, Фузулийларнинг китобини қўлидан қўймас эди.

Педакадемияга ўтиб кетганида ҳам бир бинода бўлганимиздан «Қизил қалам» мажлисларига ҳам қатнашиб турар эдик. Ҳамид ўзининг мустақил фикрлари билан чиқиб, кўпчилиكنинг диққатини ўзига жалб этарди.

Ёзувчиларнинг адабий йиғилишлари ёзда кўпинча Самарқанд атрофидаги хушманзара жойларда бўларди. Бир кун Афросиёбга чиқдик. Уша ерда Ҳамид «Афросиёб бўйларида» деган шеърини ёзиб, ўқиб берди. Ҳамма «Офарин!» деди.

Шаҳарда комсомоллар паради бўлди. Ҳаммамиз комсомол костюми кийган эдик. У «Комсомол келади» деган шеърини шу ерда ўқиб берди.

Студентлар Чўпонотага сайилга чиқишган эди. Унга ҳам шеър бағишлади.

Мана шундай қилиб, студентлар орасидагина эмас, ўқитувчилар ўртасида ҳам у катта обрўга эга бўлган эди.

Бир кун у бизга Нозим Ҳикматнинг «Комсомол қиз», «Қуёш нурини ичганлар қўшиғи» шеърларини турк тилида ўқиб берди. Ҳаммани оригиналда ўқишга чақирар, ўз таассуротларингизни қисқача ёзиб боринглар, деб маслаҳат берарди. «Луғат билан ишлашни яхши ўрганиб олинглар»,— дерди.

Ўқишни битириб ҳар қайсимиз ҳар ёққа ўқитувчи бўлиб кетдик. Сал кунда Ҳамидимиз атоқли шоир, драматург ва олим сифатида танилди.

Ҳамид Олимжон атиги ўттиз беш йил умр кўрди. Ўз асарлари билан социалистик ватанимизнинг йирик ижодкорлари сафидан муносиб ўрин эгаллади.

Бироқ, 1944 йилнинг 3 июлида содир бўлган бахтсиз ҳодиса ўзбек халқининг атоқли шоири Ҳамид Олимжонни орамиздан бемаҳал олиб кетди. Ижодий дарахти гўзал мева-лар бериб турганда юраги ишдан тўхтаб қолди. Шундай қилиб, ўзбек маданиятининг йирик арбоби, атоқли ёзувчи, Ўзбекистон совет ёзувчилари Союзининг раиси, Ўзбекистон Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси, коммунист-куйчи Ҳамид Олимжон бевақт вафот этди.

Лекин бахт ва шодликнинг жўшқин куйчиси, атоқли шоир Ҳамид Олимжон ҳамиша барҳаёт. У ҳозир биз билан бирга буюк ғалабаларимиз шоҳиди. Чунки шоирнинг ўз сўзи билан айтганда, кўзларини юммасдан асло дарё каби уй-гоқ ўтади.

Юксак инсоний туйғуга, олижаноб қалбга эга бўлган фарзанднинг сиймоси халқимиз хотирасида мангу яшайди, саодатманд келажак авлод ҳам уни улўглаб, асрлар оша ҳурмати учун таъзим ила юқоридан ўрин беради.

ХААҚ ШОИРИ

Ҳамид Олимжон баҳор ели сингари кучли, дарё оқимидек шиддаткор, шу билан бирга нозик ва майин тадбирли йигит эди. Менинг хотирамда у йиллар оша ана шундай навқирон ва тирик инсон бўлиб қолди.

Ҳамид Олимжон 1931 йилда Самарқанддаги Педагогика академияси (ҳозирги СамГУ) ни тугатгач, «Ёш ленинчи» газетаси редакциясига, сўнгра Ўзбекистон давлат илмий-тадқиқот институтига илмий ходим бўлиб ишга кирди. Мен бўлсам, Педакадемияни 1932 йилда тамомлаб, Тошкентга кўчиб келгандан сўнг. Давлат илмий кенгаши (ГУС)нинг тил ва адабиёт группасига ишга жойлашдим. Ўша йилларда тил ва адабиёт бўйича тузилган программа, хрестоматия ва дарсликларга биз ўша кезларидаёқ шоир сифатида танилган Ҳамид Олимжоннинг шеърларини илк бор киритиб, уларнинг таҳлилини бердик. Йигирма тўрт ёшдаги шоирнинг оташин шеърлари Ўзбекистон мактабларида ўзига йўл очиб, зўр садо билан янграй бошлади. Ҳамид Олимжон 30-йилларнинг ўрталарида олимларимизнинг диққат-эътиборини тортган ўзининг талайгина илмий мақолаларини ҳам ёзди.

1932 йилда Давлат илмий кенгаши тил ва адабиёт группасининг тавсияси билан Ҳамид Олимжонга олим сифатида доцентлик илмий унвони берилди.

Ҳамид Олимжоннинг ижоди борган сари гуллаб-яшнади. Унинг шеърӣ тўпламлари устма-уст нашр этилиб турилди. Шоирнинг шухрати тез орада Ўзбекистонгагина эмас, балки бутун Советлар ўлкасига ёйилди.

Ҳамид Олимжон Ўқув педагогика нашриётида бўлим бошланғи сифатида ўзининг бутун куч ва ғайратини дарсликларнинг ўз вақтида чиқиши учун сарфлади. Унинг таҳрири остида бир неча дарсликлар босилиб чиқди. Шоир ана шу йилларда ўзининг «Ойгул ва Бахтиёр» поэмасини ҳам тугатди, унга мен муҳаррирлик қилдим. Поэма «Мақтаб кутубхонаси» сериясида нашр этилди. Агарда янглишмасам, мазкур серия Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул ва Бахтиёр» поэмаси билан бошланган эди.

А. С. Пушкиннинг «Сув париси» ва «Кавказ асири» поэмалари таржималарининг иккинчи нашри устида Ҳамид Олимжон олиб борган ишда унинг иродаси, софдиллиги ва ўзига бениҳоя талабчанлиги кўриниб турарди. Ҳамид Олимжон ўз таржималарининг биринчи нашрида йўл қўйилган нуқсонларини тузатиб, таржимани бошдан-оёқ синчиклаб қайта ишлади. У ҳассос таржимон сифатида ўз зиммасига юкланган катта маъсулиятни ҳар доим ҳис этиб, ўз маҳоратини ошириш ва такомиллаштириш устида жиддий ишлади.

Ҳамид Олимжон ўзининг ташкилотчилик истеъдодини жуда тез фурсатда намойиш этди. Навоий комитети ишларини кенг қўламда авж олдириб, Навоийнинг нодир асарларини халқнинг асл маънодаги бойлигига айлантирди.

Орадан кўп ўтмай, Ҳамид Олимжон Ёзувчилар союзининг масъул секретари қилиб сайланди.

Шунда у ёзувчиларга яхши иш шароитларини яратиб бериш учун жуда катта куч сарф этди. Ёзувчилар союзига Биринчи Май кўчасидаги уйни олиб беришга эришди. Дўрмонда ёзувчилар учун боғ ташкил этди.

Мен Ҳамид Олимжондан кўп нарсани ўргандим, менинг

асарларимни ўқиб, у менга доимо дўстона маслаҳатлар бериб борди.

Биз қўшни яшар эдик. Улуғ Ватан урушининг бошланиши билан 1941 йил июль ойининг ўрталарида мен фронтга кетдим. Уруш йиллари дўстим Ҳамид Олимжон менинг онламга кўмаклашиб, унинг ҳолидан ҳар доим бохабар бўлиб турди. Оғир ярадор бўлиб, фронтдан қайтганимда, уйга келган кунимоқ мени йўқлаб келган биринчи киши Ҳамид Олимжон ва унинг онаси Комила хола эди.

Оташнинг шоирнинг фожиали ўлими тўғрисидаги хабар яшин тезлигида бутун Ўзбекистонга ёйилди. Ўзбек халқи, Ҳамид Олимжон улуғлаган кўм-кўк водийлар унга қаттиқ мотам тутди. Шоир билан видолашиш учун Самарқанд, Жиззах ва бошқа кўпгина шаҳар ва қишлоқлардан Тошкентга беҳисоб халқ вакиллари келди. Шоир, давлат ва жамоат арбоби Ҳамид Олимжон билан видолашиш учун шоирнинг жасади қўйилган жой — Ҳукумат уйига халқ кун бўйи оқиб келди.

Миллий чолғу оркестри томонидан залда ижро этилаётган қайғули мотам маршлари шоир олдида сўнгги мартаба таъзим билан ўтаётган кишилар қалбини янада ўртарди. Тобут олдида саф тортган фахрий қоровулда Партия ва Ҳукумат раҳбарлари, завод ва фабрика ишчилари ва илғор колхозчилар, шоирлар, композиторлар, рассомлар, олимлар, ўқувчилар, журналистлар турдилар. Ана шу дардли ва аламли кун юзлаб гулчамбарларни келтирди; уларни санаб тугатиш қийин эди. Тўлқинланиб турган денгиз устида сузаётган кема сингари қўлдан қўлга ўтиб бораётган шоирнинг жасади совуқ сукунат ичида мабж урар эди. Мен тобут орқасида бош эгиб борган минглаб кишиларнинг дарди, қайғуси ва ҳасратини тасвирлашдан ожизман. Бутун Тошкент Кафанов боғидаги ўртоқлар мазори сари йўл олгандек эди. Колонна боши ўртоқлар мазорига етганида, унинг охири Абдулла Тўқай кўчасида эди. Ўртоқлар

мозори ва унинг теварак-атрофидаги кўчаларда қаттиқ фарёдлар ва йнгилар кўтарилди. Бу ўлим халқ учун оғир жудолик эди. Қабр устига қўйилган гулчамбарларнинг ипак ҳошияларидаги «Оташин шоирга», «Севимли шоирга», «Талантли драматургга» деб ёзилган сўзлар яққол кўзга ташланиб турар эди. Бу Ҳамид Олимжонга нисбатан халқ севгисининг ифодаси эди.

Навонидан деярли икки мартаба кам умр кўрган оташин шоир Ҳамид Олимжон талайгина ноёб ва ёрқин асарлар яратиб ўзбек совет адабиёти хазинасини бойитди. Унинг олтин ҳарфлар билан ёзилган азиз ва қутлуғ номи тарихимиз саҳифаларида абадий қолади. Ҳамид Олимжоннинг доимо барҳаёт сиймоси халқимиз қалбида яшайди.

МУХЛИС ВА ДУСТ

Ҳамид Олимжоннинг сиймосини кўз олдимизга келтирар эканмиз, уни «марҳум» деб аташга сира тил бормайди. Гўё у сезилар-сезилмас табассуми билан худди эшикдан кириб келаётгандай...

Ҳамид Олимжон билан яқин таниш бўлмай, уни ўзбек халқининг атоқли шоири сифатида таниб, ҳурмат қилиб юрган мухлисларнинг бир қисми у билан танишиб, бир мартаба ҳамсуҳбат бўлган куннёқ унинг ниҳоятда камтарин дўст эканига қойил қолар эди.

Ҳамид Олимжон ўзининг ақл-идроки, мулоҳазалари, осойишталиги, қочириқ ёки аскиялари ва барчага баробарлиги билан ёшми — қарими, эркакми — аёлми — барчани ўзига мафтун этар, оҳанрабодек ҳаммани ўзига тортар эди.

«Ҳамза» театрининг ходимлари унинг шеърлари, поэмалари ва бошқа асарларини севиб, қидириб ўқувчи, мухлиси бўлсалар, ўз гапида Ҳамид Олимжон шу театرنинг доимий томошабини, талабчан ва ихлосманд дўсти эди.

У ҳар бир саҳналаштирган спектаклимизни канда қилмай келиб кўрар эди. Томошани кўриб рафиқаси шоира Зулфияхоним билан кириб асардан олган таассуроти, артистлар ўйини, саҳнанинг безалиши ҳақида ўз фикрини айтиб кетиш Ҳамид акага одат эди.

Ўзбек томошабинининг маданий тараққиётида Ҳамза номидаги театرنинг ўрни ва мавқеини қайта-қайта таъкидлар

экан, у шундай коллективнинг ишида кичкина нуқсон бўли-
шини ҳам истамас эди.

Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Аброр Ҳидоятлов, Со-
ра Эшонтўраева сингари пешқадам саҳна усталари билан
суҳбат қураётган экан, биз унинг суҳбатини диққат билан тинг-
лар ва маслаҳатларидан завқланар эдик.

Ҳамид Олимжон ҳар қандай мақсадни ифодалаб бериш-
га қодир, бой, чиройли, ўзбек тилини пала-партиш бузиб
гапириб, тилга путур етказган артистдан ранжир эди.

Шундай бир ҳодиса ёдимдан сира кўтарилмайди. Ватан
уруши йилларининг бошларида мен бир асарни саҳналаш-
тирдим. Ҳамид Олимжон театрга келиб спектаклни охири-
гача кўрди, кейин кабинетга кирдик. Ҳар галгидай, ўз
фикрларини айтди.

— Аминжон ака, — деди шоир, — асар балиқчилар ҳа-
қида эмасми-а?

— Йўқ, йўқ, нима, бирон киши...

— Тўрсиз халқ ҳам бўлар экан-да.

Мен ҳайрон, атрофдагилар ҳам ҳайрон... Биронта артист
хато қилганини, бирон сўзни нотўғри айтганини пайқадик.

— Ҳалиги командир родини ўйнаётган артистингиз
«тўрли халқ фарзандлари» деди, мен «тўрли халқ бўлса,
тўрсизи ҳам бормикан», деб ўйлабман.

Ҳурматли артистимиз «тўрли халқ фарзандлари» дейиш
ўрнига, «тўрли халқ фарзандлари» деб юрар экан, мен
эътибор бермай ўтказиб юборар эканман. Дарҳақиқат, «у»
ўрнига «ў» ишлатиб гапирилса, маъно бузилиши муқар-
рарлигига камҳафсалалик билан қараган эканмиз.

Синфда эмас, кабинетда ўтилган бу сабоқ ҳар доим кў-
зим олдида.

Шундай фойдали суҳбатларнинг охирида биз, театр
аҳллари, «ўзингиз ҳам бизга бир драматик асар ёзиб бер-
майсизми?» деган саволни беришдан тинмас эдик. Шунда
у жуда камтарлик ва осойишталик билан: «Биз шеърятда

энди атак-чечак қиялпмиз, драма асари ёзиш учун зўр қобилият, тажриба, қолаверса, саҳна қонун-қоидаларини ўрганиш керак бўлади Сизларга атаб бир асар ёзишни кўндан бери орзу қилиб юраман. Бир кунмас-бир кун муродга етармиз», деб жавоб қиларди.

Жанг майдонларида ҳаёт-мамот кураши бораётган 1943 йил кузида бир неча киши Дўрмон қишлоғидаги ёзувчилар боғига таклиф қилиндик. Кичкинагина ясалган стол атрофида суҳбат бошланиб кетди. Гитлерчи газандаларнинг чекинаётгани, Қизил Армия жангчиларининг кўрсатган маҳорат ва матонати, Сталинград қаҳрамонлиги ҳақида ҳар ким ўз билган ва эшитганини сўзлаб ўтирар эди. Суҳбат охирида Ҳамид Олимжон оғамиз Маннон Уйғурга қараб:

— Оға, сизларни безовта қилишдан мақсад, биз ҳам бир драма ёзган эдик, шуни ўқиб бермоқчиман. Ҳали хомаки нарса. Сизларнинг маслаҳатингизни олиб, кейин тугаллаб берамиз-да.

«Муқанна» пьесасини ўқий бошлади.

Суҳбатда хийла осойишталик билан сўзлайдиган Ҳамид Олимжон ўз асарини ўқир экан, тамом бўлак бир одам бўлиб кетарди. Жўшқин сатрларни интонацияга солиб ўқиганда, киши юрагини жизиллатмай қўймас эди. «Муқанна» драмаси бизга жуда маъқул бўлди.

Биз жуда кўп асар авторлари билан ҳамкорликда ишлаганмиз, асар ёки роль устида ўз мулоҳаза ёки эътирозларимизни айтганмиз, зотан, театр билан автор ҳамкорлигининг асл маъноси ҳам ана шундадир. Ҳар қандай асар ҳам нуқсонсиз бўлмаганидек, хийла пухта, саҳна қоидаларига тўла риоя қилиб ёзилган «Муқанна» асарида ҳам баъзан жузъий камчиликлар борлиги сезилиб қолар эди. Шунда залда ўтирган Ҳамид Олимжон дарҳол ўзга бир фикрни ўртага ташлар ёки ноаниқроқ жумла ўрнига бошқасини ишлатишни таклиф қилар эди. Биз бу янги жумлани ўришли ва қойил-мақом эканига гувоҳ бўлар ва авторнинг талан-

тига қойил қолар эдик. Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, баъзи авторларимизнинг асарлари қабул қилингу-дай бўлса, хурсанд бўлиб, театрни эсидан чиқариб юборадилар.

Ҳамид Олимжон эса асарни ўқишдан тортиб то спектакль кўрсатилгунча, ҳар куни деярли залда, орқароқдаги қаторда репетицияларни кузатиб ўтирар эди.

Спектакль тугаб, артистлар режиссёрларнинг фикрини эшитиш учун залга тушганларида, Ҳамид Олимжон ўз мулоҳазаларини артистларга яккама-якка айтиб, шу сатр ёки жумладан қандай мақсад кўзда тутилишини уқтирар эди. Бу актёр учун ғоят муҳим ва фойдали маслаҳатдир.

Қоғоздаги жумлалар актёрлар маҳорати билан жонланиб, автор орзуси даражасига кўтарилган саҳналарда Ҳамид Олимжон ич-ичидан қувонар ва артистни ширин сўз билан рағбатлантиришни ҳам унутмас эди. «Муқанна» асари устида қарийб икки ой ишлаган бўлсак, бу муддат ичида Ҳамид Олимжон театр аҳлларининг ҳаммасининг яхши дўсти бўлиб қолди.

Қисқа қилиб айтганда, Ҳамид Олимжон ўз асари билан бирга театримизга аллақандай беғубор иноқлик намуналарини олиб келди.

Урушнинг охириги йиллари эди... Шундай пайтларда ширин сўз, дўст-биродарлик, ақлли гап, мазмундор суҳбат юракка далда берар эди. Шоир биз билан суҳбатда Қизил Армия ғалаба қозонишининг муқаррар эканини исботлар экан, Совет Ватани, шонли партиямизга садоқатли бўлишга дилимизда қайта-қайта онт ичар эдик.

Халқ ўртасида шоирнинг обрўси катта эди. Шоир ўз хулқи атвори, камтарлиги билан, зўр таланти билан юксак обрў қозонган замондошимиз эди. Мана шу обрў, мана шу ўзига ярашган салобат ҳар кимда ҳам у билан ҳамсуҳбат бўлиш орзусини туғдирар эди.

«Муқанна» спектакли халққа кўрсатилди ва зўр муваффақият қозонди.

Премьера бўлган куні спектакль охирида гулдурос олақишлар бўлди. Саҳнадаги артистлар, режиссёрлар саҳна ишчилари «Муқанна» авторини саҳнага таклиф қилдилар. Одат бўйича томошабин ҳам қўшилиб қарсак чала бошлади. Ниҳоят, Ҳамид Олимжон саҳнага чиқди. У ҳаммамизга қараб қарсак чалар экан, унинг кўзларидаги ёш киприкларига қатор тизилганини кўрдик. Бу кўз ёшлари чексиз хурсандчилик туфайли тирқираб чиққан жўшқин юрак тўлқинларини эди.

ТАЛАНТНИНГ ТУҒИЛИШИ

Ҳамид Наримонов номли мактабда ўқиб юрган пайтларида ҳали жуда ёш бўлишига қарамай, анчагина ўзбек халқ кўшиқларини, дostonларини, эртак ва латифаларини ёддан билар эди. Айниқса, атоқли ўзбек халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғли айтган «Алпомиш» дostonининг кўпгина мисралари унга ёд бўлиб қолган эди. Фозил Йўлдош ўғли Ҳамиднинг болалик пайтларида унинг бобоси Мулла Азим қошига вақт-вақти билан бориб турган ва ҳар борганида бошқа халқ дostonлари қаторида «Алпомиш»ни ҳам ижро этган. Кейинчалик 30-йилларнинг иккинчи ярмида бу дoston Ҳамид Олимжоннинг таҳрири остида нашр этилди.

Ҳамид мактабда ўқиб юрган пайтларида бошқа болаларга қараганда рус тилини дуруст билар эди. У вақтларда ўзбек мактабида ўқувчи болалар рус тили дарсида ёд олинган баъзи бир сўзларни мустасно қилганда буюк халқнинг бой ва қудратли тилини деярли билмас эдилар. Ҳамиднинг ёшлигидан бошлаб рус тилига қизиқишида замонасининг илғор ва прогрессив кишиси бўлган бобоси мулла Азимнинг хизмати каттадир. Мулла Азим ўз севикли неварасининг яхши ўқиши, айниқса, рус тилини ўрганиши учун ғамхўрлик қилди. Мулла Азим Ҳамиднинг ўқишини доим кузатиб борди ва дарсларни яхши ўзлаштириш учун унга кўмаклашди. Ҳамид Самарқандга келгандан сўнг тез вақт ичида рус тилини яхши ўрганиб олди ва рус классик ва совет адабиё-

ти намояндаларининг асарларини завқ билан ўқишга киришди. А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, А. М. Горький ва В. В. Маяковский асарлари унинг қўлидан тушмас эди. Ҳамид ўзбек классик ҳамда қардош халқларнинг илғор ёзувчилари асарларини ҳам тинмай мутолаа қилар эди. Мен Ҳамиднинг XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида яшаган Озарбайжон прогрессив шоири ва мутафаккири Алакбар Тоҳирзода Собир, татар шоири Абдулла Тўқай асарларини ўқиб юрганлигини бир неча мартаба кўрганман.

Ҳамид ўзига ёққан шеърларни такрор-такрор ўқир эди. Натижада бу шеърлар унга ёд бўлиб қолар эди. У Озарбайжон сатирик журнали «Мулла Насриддин» саҳифаларида босилган ҳажвий шеърларни «Муштум» ва «Машраб» журналларида босилган яхши сатирик шеърларни ёд олишга ҳаракат қилар, ўзига ёққан мисраларни айтиб юришни яхши кўрар эди.

Бир кун «Мулла Насриддин» журналида бир карикатурани кўрдик. Унда ўғлини янги усул мактабида ўқитишга тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатган бир мутаассиб кишининг расми чизилган ва остига унинг тилидан тубандаги мисралар ёзилган эди:

Ўғил банимдир агар,
Ўқитмарам, ал чекинг!
Дина зарардир, зарар,
Ўқитмарам, ал чекинг!

Ҳамид бу мисраларни дарров ёдлаб олди.

У ўзига ёққан асарлар тўғрисида худди бир мазали нарсадан ҳузур қилгандек гапирар эди.

Ҳамид 1926 йилнинг ёзида каникул муносабати билан бир неча кун Жиззаҳда бўлди. Бир кун мен унинг олдига борган эдим, у китоб ўқиш билан банд экан. Атрофи тур-

ли китоб, газета ва журналлар билан тўлиб кетган. У ерда «Ойна» журнаlining подшивкиси ва озарбайжон тилида нашр этилган қандайдир бир журнал ҳам бўлиб, унда Нозим Ҳикматнинг шеърлари босилган экан. Мен Нозим Ҳикмат деган турк шоири борлигини ўша вақтда Ҳамиддан эшитган эдим. Ҳамид менга Нозим Ҳикматнинг ўша журналда босилган шеърларидан парчалар ўқиб берди ва Нозим Ҳикмат шеърлари ўзига жуда ёқайганини айтди.

1927 йилда «Маориф ва ўқитувчи» журнаlining саҳифаларида С. Айнийнинг «Қулбобо ёки икки озод» повестидан парчалар босила бошлади. (Бу повесть 1934 йилда автор томонидан қайта ишланиб тўлдирилиб, роман ҳолига келтирилди). Ҳамид бу повестдан эълои қилинган парчалар ўзига жуда таъсир қилганини айтди. У С. Айнийни кўпни кўрган, кўп нарсани билган ва тажрибали ёзувчи эканлигини таъкидлади. Ҳамид С. Айнийнинг ўша вақтга қадар нашр этилган асарларини жуда яхши билибгина қолмасдан унинг ўзини ҳам шахсан танир ва у билан тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб турар эди.

Ҳамид С. Айнийни 20-йилларнинг бошиданоқ, гарчи ўзини кўрмаган бўлса ҳам, ғойибона танир эди. Чунки ўша йиллари Наримонов номли мактаб ўқувчилари томонидан айтилиб юрган қўшиқлар ичида С. Айнийнинг «Ҳуррият марши» ва «Байналмиал марши» шеърлари ҳам бор эди. Ҳамид С. Айнийнинг «Ҳуррият марши» шеърдан тубандаги мисраларни, айниқса завқ билан куйлар эди:

Кўп жафолар чекиб зулм ичинда,
Йиғладик, ийградик неча йил.
Музладик намли эндон ичинда,
Эй адолат ўти, яшнагил!

Ҳамид машҳур ёзувчи Абдулла Қодирийнинг ҳам «Ўтган кунлар» романини жуда берилиб, завқланиб ўқир эди.

Романдаги таъсирли эпизодларни ўртоқларига ҳам баланд овоз билан ўқиб бер эди.

Ҳамид кўп ўқир эди. Унинг хотираси шундай зўр эдики, у билим юртида ўқиб юрган пайтларидаёқ халқ қўшиқлари ва дostonларидан ташқари Навоий, Ғолибий, Ғолибий, Ғолибий, Саъдий, Пушкин, Лермонтов, Маяковский ва бошқа шоирларнинг шеърларидан кўпгина мисраларни ёддан билар эди. Ўқиш, ўрганиш ва ижод этиш — унинг энг сеvimли иши эди. Ҳамид бу завқли меҳнат орқасида кундан-кун камол топди ва шеърининг юксак чўққилари сари дадил борди. Шунинг учун бу меҳнатсевар ва ўзинга талабчан санъаткорнинг хилма-хил жанрдаги ғоявий ва бадний юксак асарлари китобхонлар томонидан севилиб ўқилади.

УНУТИЛМАС ХОТИРАЛАР

Биринчи учрашув

1926 йилнинг куз ойлари. Самарқанд ўлка ўзбек билим юртининг каттагина хонаси комсомоллар билан лиқ тўла. Уларнинг орасида ҳар бир жойнинг ўзига хос миллий либосидаги ўсмирлар ҳам бор. Булар билим юртига яқиндагина қабул қилинганликларидан далолат бериб турардилар. Комсомол мажлисида муҳим масала муҳокама қилинаётганлиги учун ҳам мажлисдагилар чўрқ этмай, диққат билан музокарачиларнинг сўзларини тингламоқдалар. Бизга ўхшаш ёш талабалар кўпчиликнинг ичида юрак ютиб сўзлаганларга қойил қолиб, ҳамма нотикларнинг гапига ҳам астойдил чапак чалаверамиз.

Мажлис раиси: «Навбатдаги сўз комсомол ячейкасининг тарғибот бўлимига берилади», деб эълон қилди.

Президиумда ўтирганлардан бири ўрнидан турди. Сўз берилган йигит ўша экан. Унинг ўйнаб турган кўзлари катта-катта, қошлари энлик бўлиб, зуваласи пишиқ йигитча эди. У президиумдагиларга қараб мийғида бир кулди-да, сўнгра мажлис залидагиларга қарата дадил сўз бошлади, кейин кимнингдир шеърини ёд айтиб берди.

Шунда ёнимдаги ўртоғимга: «Шоирга ўхшайди-ку», деб секингина айтган сўзимни орқада кимдир эшитиб, «Ҳа, шоир! Ҳамид Олимжон дегани шу бўлади. Бизнинг Жиззахдан!» деб қўйди. Уша кундан бошлаб Ҳамид Олимжонга бўлган эътиқодимиз борган сари орта бошлади.

Шу воқеадан кейин бир-икки кун ўтгач, билим юртининг ҳовлисида беш-олтита синфдошларимиз билан суҳбатлашиб турган эдик, узоқдан Ҳамид Олимжон кўриниб қолди. Кимдир: «Ана, билим юртидан кетамиз, деган сўзимизни эшитиб Ҳамид ака келяпти», деди. Ҳаммамиз у томонга караб, ҳурмат билан кутиб турдик. У ҳаммамиз билан худди ёшларда бирга талашиб, тортишиб ўсгандек иссиқ кўришиб, қаердан эканлигимизни суриштириб кетди.

Ҳамид ака менинг Намангандан келганимни билиб, «Наманганлик шоир Рафиқни биласизми?» деб сўради. Мен Рафиқ домлани танишимни ва унинг қўлида ўқиганимни айтдим, сўнгра Ҳамид аканинг илтимоси билан Рафиқ домланинг бир достонидан парча ўқиб бердим. Ҳамид ака мени диққат билан тинглаб, «Ана, жуда соз!» деди-да, сўнгра қўлидаги китоблар орасидан «Инқилоб» журналини олиб, шу достондан яна анча жойини ўқиб берди.

Ғ а з а л х о н а

Билим юртининг шинамгина, киши кирса баҳри очиладиган боғи бўларди. Ҳамид акани қидирган киши кўпинча ўша ердан топар эди.

Баҳор, ёз, куз кунлари қанчалик эрта турманг, Ҳамид ака ётоқхонада бўлмас эди. Чой маҳалига яқин: «Ғазалхонадан қайтдик», деб китоб-дафтарлар билан ётоқхонага кириб келар эди.

«Нимага эрта тонгда турасиз?» деб сўраган кишига Ҳамид ака шундай жавоб берар эди: «Тонгнинг гашти бошқа. Шаҳар тинч, ҳаво мулойим, боққа кириб борар экансан, булбуллар навбат кутмай, кўнглингни шод қилади. Ўқиган нарсанг, кўнглингга чиппа ёпишади. Ана шундан завқланиб, шеър ҳам ёзаверасан, киши! Боғдаги кўм-кўк дарахтларни айтмайсизми? Табиатнинг нақадар гўзаллигини эрта тонгда турган кишигина билади! Мен кўпроқ ҳаёлимда пишириб

йорган шеъримнинг бошланғич байтларини, баъзан, ҳаттоки айрим шеърларимнинг биринчи нусхасини ҳам ана шу пайтларда ёзаман. Ушанда илҳом булоғи қайнайди-да! Шундай пайтларда шеърни пардозлаш ҳам ёмон бўлмайди!

Билим юртидаги суҳбатлар

Ешимиздаги ётоқдан Султон Умаров (Тожикистон Фанлар Академиясининг ҳозирги президенти), Ҳосил Фозилов (Ўзбекистон Фанлар Академиясининг ҳозирги академик-секретари) ва бошқа талабалар бизнинг олдимизга чиқиб, турли темаларда суҳбатлар ўтказишарди. Ҳамид ака ана шундай суҳбатларда улар билан баҳслашар, улар чиқиб кетгач: «Кўрасизми, улар анча нарсани билишади. Газета, журнал ва китобларни кўп ўқишади-да», деб қўяр эди.

Ғолиб тахаллуси билан шеър ёзувчи Комил Иброҳимов (у Абдуқодир найчининг энг яхши шогирдларидан, най чалишда икки мартаба республикада биринчиликни олган эди). Ҳамид ака билан бўлган ҳазиломуз суҳбатларда: «Сиз ҳам улардан қолишмайсиз, чечансиз, чечан. Фақат Қорасоқолнинг олдида тилингиз лол бўлади, холос», деб ҳазиллашарди.

Математика ўқитувчисини «Қорасоқол» деб атардик Афтидан, Ҳамид ака математикани унча хуш кўрмаса керак, унга ҳазил қилганларида, кўпроқ «Қорасоқол»ни пеш қилар эдилар. Ҳамид ака бўлса: «Математика формуласини ҳам шеърга солиб бўлсайди, уни ҳам қойил қилиб ташлар эдик. Қани, ўқийверайлик-чи, уни ҳам шеърга солиб юборармиз. Ушанда «Қорасоқол» ҳам мендан хурсанд бўлади», дерди.

Уша вақтда билим юртида адабиётга қизиққан, шеър ва ҳикоялар ёзиб юрган анчагина студентлар бор эди. Улар биз турган ётоққа тез-тез келиб, суҳбатлашиб туришар, ёзган шеърларини ўқиб берар эдилар. Ҳамид ака уларни диқ-

қат билан тинглаб: «Бу «Учқун»га, бу «Ёш тарбиячи»га кетади. Мана буниси хом, пишмаган, пишириш керак. Буниси пардовталаб», деб қўяр эди.

Билим юртида рўй берган ҳодиса.

Нима бўлди-ю, бир куни касаба ташкилотлари қўмитасининг раиси Ҳусайнов ётоқхонага келиб, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ Ҳамид Олимжоннинг ўрин-бошини йиғиштирди-да: «Ҳамидни ётоққа қўйилмасин», деб чиқиб кетди. Ҳамма ҳайрон. Кечки пайт. Н. Охундий бошлиқ уч-тўрт киши Ҳусайновнинг олдига кириб, воқеани суриштирдик. Ҳусайнов салмоқланиб: «Директор ўртоқ Худоёров Наркомпроснинг буйруғи билан Ҳамидни билим юртидан ўчирди. Бугундан бошлаб ётоққа, билим юртига киритилмасин, деди. Мен директор буйруғини бажардим»,— деб жавоб қилди.

Кечқурун соат 9 лар чамаси, Ҳамид ака ҳориган, кўзлари қизарган ҳолда ётоққа секин кириб келди-ю, эшикнинг олдидаги кимнингдир каравотига ўтирди. Сўнгра жаҳл билан: «Сассиқ алафлар, ифлослар!» деб икки-уч мартаба такорлаб қўйди.

— Наркомпросдаги анави одам: «Ҳамид, сен, келажакнинг чўлпони бўласан», деганда мен: «Чўлпон бўлмайман» деган эдим, шунга бўлса керак,— деди.

Шу куни Ҳамид ака кимнингдир каравотида ётиб қолди. Бундан хабардор бўлган Ҳусайнов Ҳамид акани ётоқдан чиқариб юбормоқчи бўлиб, то ярим кечага қадар жанжал қилди. Биз зўр чиқиб, Ҳамид акани ётоқда олиб қолдик. Бу жанжал анча кун давом этди. Аллақаерларга аризалар ҳам ёздик. Аризани текширгани одамлар келди. Шунда Н. Охундий билан Мели Шоди (Ҳозир Қўва райкомпартиясининг секретари) менга қараб:

— Сиз ишчининг боласисиз, гапингиз ўтади. Ҳамид тўғрисида биринчи сиз чиқиб гапиринг,— дейишди.

Айтганларидек, мен сўзга биринчи бўлиб чиқиб: «Мен ишчининг боласиман», деб сўз бошлаб, Ҳамид аканинг ҳамма яхши фазилатлари тўғрисида сўзлаб бердим. Сўзлаётганимда, кўз қиримни Ҳамид акага ташласам, калласини қирмирлатиб, юзида қандайдир севинч аломатлари билан ўтирарди. Мен бу нарсани пайқаб, янада ҳаяжонланиб, баланд парвоз билан гапирдим. Мендан кейин бирин-кетин бошқа студентлар ҳам сўзга чиқишди. Шундан кейингина Ҳамид ака билим юртида қолдирилди.

Кейинчалик Ҳамид Олимжон билан учрашган кезларимда, шоир менга қарата: «Абдулла, мен учун катта иш қилгансиз», деб миннатдорлик билан ўша воқеани такрор-такрор эслаб турар эди.

Ижод кўклами

Ҳамид ака билим юртини битириб, Педакадемияга ўқишга кирди. Аммо билим юрти ва ундаги дўстларини ҳеч унутмади: билим юртига тез-тез келиб турди.

Ана шу чоғлар: Ҳамид аканинг китоби чиқаётган эмиш, деган овоза юрар эди. Кунларнинг бирида синфдошимиз Назир Ҳаким Ҳамид Олимжоннинг «Тонг шабадаси» китобини кўпгина нусхада олиб, бирини менга ҳам берди. Орадан икки-уч кун ўтгач, Педакадемиядаги адабий кечага борадиган бўлиб қолдим. «Китобингизни олдим»,— деб Ҳамид акага кўрсатиш мақсадида бўлса керак, «Тонг шабадаси»нинг бир нусхасини ёнга солиб борганим ёдимда.

Ҳамид ака шу кечада «Тонг шабадаси»ни бир дўстига узатар экан: «Бу — ижодимнинг илк меваси. Шунинг учун ҳам «Тонг шабадаси» деб номладим. Қалбим тўла умид. Ана шу орзу-умид тонгининг отиши учун астойдил меҳнат қилишим, тер тўкишим керак», деган эди.

Шундан кейин Ҳамид ака «Кўклам» тўпламини би-

лим юртидаги дўстларига тақдим қилиш учун олиб келиб қолди. Бошқалар қаторида бу китобни менга ҳам тақдим этди.

Китобни олганлардан бири «Куклам» деб товушини чиқариброқ ўқиган экан, буни эшитиб қолган Ҳамид ака:

«Ҳа, «Куклам» ижодимнинг, меҳнатимнинг кўклами»,— деб луқма ташлади. Биз хурсандчилигимизни билдириб, шоир ижодига барака тиладик.

«Сирли» учрашув

Мен Фарғонадан Тошкентга келгач, Ҳамид ака билан учрашдим. У менга:

— Биласизми, баъзи кишилар, «Самарқандда ўқиб юрганнингда Наркомпросдаги айрим ёт унсурлар билан алоқанг яхши бўлган», деб аллақандай тухматлар билан мени комсомолдан ўчиришмоқчи. Комиссия ишляпти. Юринг, Самарқандда ўша ёт унсурларга менга қандай азоб берганларини сўзлаб беринг,— деди.

Иккимиз Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзига бордик. У ерда комиссия олдида Самарқанддаги воқеаларни батафсил сўзлаб, Ҳамид акани синфий душман тарафдорлари билан юртидан ҳайдамоқчи бўлганларигача айтдим. Комиссия аъзоларидан бири: «Мана, жонли гувоҳ, раҳмат, озодсиз»,— деди.

Ҳамид ака билан тўғри Маркс кўчасига келдик. Қарийб икки соат чамаси Ҳамид ака кимнидир тоқатсизланиб кутди. Менинг зерикканлигимни сизди шекилли, гап орасида: «Ҳозир, бирпас сабр қилинг» сўзини дам-бадам такрорлар эди. Узоқдан нозиккина, юзида кулдиргичи бор, кўзлари ҳамиша кулиб турган бир қиз келиб, Ҳамид ака билан қандайдир ғалати бир вазиятда сўрашди. Улар етти-саккиз минут ҳам сўзлашгани йўқ эди, қиз: «Мен энди кетай, уйда хавотир бўлишади»,— деди-ю, хайрлашиб кетди.

Ҳамид ака қизнинг исми Зулфия эканлигини айтди. Бу шoirнинг Зулфияхоним ишқи билан маст бўлган чоғлари эди. «Шундай экан, нега мунча пойлаб, жуда оз сўзлашдингиз?» десам у: «Шунинг ўзи учун ҳам ташаккур», деб жавоб берди.

Фаргона илҳами

Мен Фаргона институтида ўқир эдим. Кулларнинг бирида дарсдан чиқишимиз биланоқ: «Институтга Ҳамид Олимжон келди», деган овоза тарқалди. Биз дарҳол уни ахтаришга киришдик. Ҳамроҳим Абдулла Шоди билан Ҳамид Олимжонни топиб у билан суҳбатлашдик.

Бир зумдаёқ бизни студентлар ўраб олишди. Катта танаффус бўлгани учун суҳбатимиз анчагина давом этди.

Кечки пайт Ҳамид ака турган меҳмонхонага Фулом Шоди, Абдулла Шоди, Уринбой Холмат — ҳаммамиз бордик. Стол устида уч-тўртта китоб ва дафтар бор эди. Қоқ ўрта-сидан очилиб, устига қалам қўйилган дафтарнинг кенг саҳифаларида араб ҳарфлари билан ёзилган шеър кўзга ташланди. Ҳамид Олимжон бизни ўтиргизди-ю, ўзи бирпасда буфетдан аллақанча нарса келтириб стол безатди. Шунда у ўзининг янги ёзган шеърлари қаторида «Бахтлар водийси» шеърини ҳам эҳтирос билан ўқиб берди. Биз жуда завқланиб кетдик. Шундан сўнг Ҳамид ака сўз бошлади.

— Ҳақиқатан ҳам Ватанимиз — бахтлар водийси. Қаерга борсангиз, яшнаётган жой, замонадан миннатдор, бахтиёр кишиларни кўрасиз. Бу шеър Фаргона водийсини айла-ниб, ана шундай жойларни томоша қилганимдан сўнг юзага келди. Шундай жойларни кўрганда, кишилар билан гаплашганда мисралар ҳам бирин-кетин келаверади. Яшнаётган водийнинг кўкلامي бир сўз билан баён этмоқчи эдим, назаримда айтмоқчи бўлган фикрим тўла чиқмайдиганга ўхшади. Шунинг учун ҳам:

Кўм-кўк,
Кўм-кўк,
кўм-кўк...—

деб уч мартаба такрорлашни маъқул кўрдим. Ҳар бир «кўм-кўк» деганда, мен ўзимни кўклар ичига тобора кириб бораётгандек ҳис қиламан.

Сўнгра Ҳамид Олимжон шу шеърнинг баъзи мисраларини (менинг эсимда қолганлари шу) такрор ўқиб берди:

Елкасига тарих билмас
ғалаба ортган...
Ҳуснлари қип-қизариб
етилган, гўзал...
Тўрт томони осмон билан
ўралган водий...
Кундан-кунга ҳусни ортган
ойдек тўлади...
Эй, бахтларни балоғатга
етказган она!..
Дунёларни қойил қилган
увалар кўм-кўк!..
Кўм-кўк волийларни
кўз қорасидай асра!
Баргларига
гард ҳам юқтирмай!

Мана шу мисралар ўзимга жуда ёқади. Бундан ташқари ҳам анчагина шеърлар ёздим. Улар ҳам пардоз талаб. Юрсанг кўрасан, шеърга ҳусн қўшилаверар экан. Ана. Фарғонанинг илҳомига қўшган ҳиссаси шулар.

Биз эртаси куни Ҳамид акани «Коммуна» газетаси редакторининг тўйига олиб бордик. Шоир у ерда ўзининг «Қадр» шеърини ёддан ўқиб, ҳаммани қойил қолдирган эди.

«СИЕБ»

Шу шеърнинг тарихига

Кўкдан
Ҳар кун
Олтин олов тўкилди.
Жимжит ҳар тун
Ғавғо билан сўкилди.
Мудраган,
Ухлаган
Ҳар ер жонланди.
Қиш кетди,
Қор битди,
Ҳар новда
Оқ, пушти
Чечаклар тақиб,
Ҳар кўнгил,
Уларга завқ билан боқиб,
Бахмал кўйлақлар-ла
Кўклам бошланди.

(Ҳ. Олимжон)

Самарқандда ҳар йил илк баҳор наврўз сайили бўлар эди. Ана шу сайиллардан бири 1929 йили одатдагидек Сиёбнинг кўркам соҳилида ўтказилди.

Жума кунини эрталаб шаҳар меҳнаткашлари, комсомоллар, студентлар ва зиёлилар тўлқини духовой ва миллий оркестр

садолари остида Сиёб водийсига оқиб бормоқда. Ўзбекистон Давлат педагогика Академиясининг студентлари сафида Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойдин, Илҳом Исҳоқов, Обид Ҳамидов ва бошқалар бормоқдалар... Ана шу навқирон оқим Регистонга яқинлашганида сафимизга Садриддин Айний, Ҳожин Абдулазиз, шоир Бектош ва ҳисоб муаллимимиз Назрулло Абдужабборов ўртоқлар қўшилишди. Биз билан бирга бораётган ҳурматли муаллимларимиз орасида рус тили ўқитувчимиз Квасницкий ҳам бор эди. Сафимизга Садриддин Айнийнинг қўшилганини кўриб Квасницкий жуда хурсанд бўлиб кетди. Дарҳол унинг ёнига бориб, қуюқ сўрашди. Айний домла ундаш ҳар қайсимиз тўғримида нималарнидир сўради. Квасницкий унинг диққатини бир неча мартаба Ҳамидга жалб қилиб, нималарнидир уқтирди. Биз Сотти Ҳусайн, Хосиятхон Тиллахонова, Носир Раҳимий, Тошпўлат Саъдий ва бошқалар бирга кетиб борар эдик. Бугун навбатдаги сайилга ва у ерда бўлажак шеърхонликка иштиёқимиз зўр эди. Чунки, кеча ётоқда Ҳамид ўзининг «Сиёб» номли шеърини бизга завқ билан ўқиб берган эди. Унинг бу шеъри эшитганларда жуда катта таассурот қолдиражагига сира шубҳа қилмас эдик. Ҳамид Олимжон ўзининг «Сиёб» номли бу шеъри билан мураккаб адабий муҳитда тантана қилмоқчи эди.

Навқирон оқимимиз Шоҳизинда ёнида гурс-гурс қадам ташлаб ўтиб бормоқда. Шоҳизиндага қайриладиган йўлнинг икки чеккасида унда-бунда увадаларга ўралган гадолар ўз пешоналари каби чатин-чизик қўлларини чўзиб, ўткинчиларга қараб ёлворадилар ва тинмай жоврайдилар. Ўтмишнинг аламли ва оғир бу мероси ҳали тугамаган эди. Кираверишдаги зинапояларда эса савлати туяни ҳуркитадиган салла ўраб олган шайхлар ва саловатхонларнинг нурсиз, совуқ, вазмин, аммо машъум боқишларидан қулаган аср намоёндаларининг бизга қарши бутун қаҳру қазаби акс этиб турар эди. Сафимизда бораётган бир кекса шоир:

«Қўрқоқ одам ҳам номард, ҳам ваҳший бўлади», деб бизга уқтирарди.

Шайхлар хўмрайиб, тинмай тасбеҳ ўқирад эдилар, шоирнинг айни тасвирида шуларни кўрамиз.

Хов баладда,
Улуғ гўрда,
Бир пайгамбар чўзилган,
Янги насл
Уни ортиқ
Нафрат билан кўради.
Шам ёқмайди,
Пул оқмайди;
Эшиклари бузилган.
Пойгаҳида
Оқ саллалари
Қора бургут туради.
Юзларидан тупроқ ёғиб,
Узни ҳар ён ташлайди
— Ёҳув!— дейди.
Тангрисига
Елвормоққа бошлайди.

Биз эскиликнинг истехкомини ёриб ўтиб Афросиёб сағанасига ва у ердаги мавжуд манзарага парво қилмай, гўзал манзилга — Сиёб ва Обираҳмат қирғоқларига етдик. Афросиёб сағанаси тепасида шайхлар ва бошқа ғаламис одамлар гивирлаб юриб, ўзларининг қандайдир маросимларини хуфия ўтказмоқда эдилар.

Бир гуруҳ ёшлар Улуғбек расадхонаси ҳамда Зарафшон водийлари сайрига йўл олдилар.

Пастда, Сиёб соҳилидаги садалар соясинда шеърхонлик бошланди.

Шеърхонликни созандалар бошлаб бердилар. Сўнгра Отажон Ҳошим бу йиғилишнинг моҳияти ҳам вазифалари

ҳақида қисқагина гапирди. Ҳожи Абдулавиз дотор чалиб хониш қилди. Унинг санъати ҳаммага манзур бўлди. Сўнг шоир Шокир Сулаймон даврага чиқиб, шу ижодий кун муносабати билан бир шеър ўқиб берди.

Шокир Сулаймондан кейин Боту, Ботир Ғулом, Насир Раҳимий ва бошқалар шеър ўқидилар. Яна созлар тилга кириб, даврага Қори Ёқубов билан Тамарахоним тушдилар. Улар халқимизнинг севган лапарларидан «Жон акажон» лапарини зўр завқ-шавқ билан тўқис ижро этдилар. Йиғилиш қатнашчиларининг юрак тўлқинлари айни авжига чиққан пайтда Абдулла Алавий шундай деди:

— Истеъдодли ёш шоиримиз Ҳамид Олимжон бизнинг кунларимизни қаламга олибди. Диққату, эътиборларингизни ёш шоирга жалб қиламан.

Шул чоққа қадар анча паришон кўринган Айний домла лочиндек ўрнида бир чирпиниб олди-да, яна маҳкам ўрнашиб олиб, Ҳамиднинг даврага чиқиб келишини кузатиб турди. Кузатаркан, унинг мош-гуруч соқоллари андак титради ва кўзларида нур ялтиради. Фақат Айний домлагина эмас, энди ҳамманинг кўзи Ҳамидда эди. Уша замондаги адабий муҳитнинг баъзи «устакорман» деб юрган шоирлари қарашида эса, бепарволик, кибр аралаш ёш шоирни менсимаслик ҳам кўриниб турар эди.

Ҳамид даврага дадил чиқиб келди. Бизларни эса қаттиқ ҳаяжон ўпқини ўраб олиб, юракларимиз дукиллаб тепа бошлади. Ҳамиднинг ғалабаси бизларнинг ғалабамиз эди.

Шоир жилваланиб оқаётган Сиёб қирғоқларига тўйиб қарагандан сўнг навқирон овози билан «Сиёб» деб ўз шеърининг сарлавҳасини эълон қилди. Давра сукутда, ҳатто мажнунтол, садалардаги чумчуқлар ҳам чирқилламай қолгандек бўлди. Фақат Ҳамиднинг умидларга тўлиб-тошган ёқимли овози шеърхонлик қатнашчиларининг онгига ва юракларига куйдек сингиб бормоқда эди.

Пастда
Ҳамма хурсанд.
Уйин... кули... роҳат...
Соз... мусиқи чалади...
Ҳар ҳисни-да
Қитиқлайди,
Ҳар дилдан сир олади.
Кенг бир давра
Ургасида
Бир гўзал қиз ўйнайди,
Кўзни сузиб,
Қошни кериб,
Гинч тургани қўймайди.
Майда-майда
Қадам ташлаб,
Қўшиқлар-ла
Қийнайди.
Бу кун сайил,
Еш юракда
Қолмагандир
Қайгу ҳеч.
Эй, қайдасиз:
Уйғун,
Илҳом,
Кетмаймизми,
Бўлди кеч!

Ана шу сатрлардан сўнг гуррос чалинган қарсак сада-
ри Сиёбни танг қолдирди. Даврада ҳам шодлик, ҳам ҳа-
сад ҳукмрон эди.

Отажон Ҳошим ва Абдулла Алавий шоирнинг қўлини
қаттиқ сиқиб табрик қилдилар. Домла Айний югура келиб,
Ҳамидни маҳкам қучоқлаб ўпди. Унинг орқасидан пешқа-
дам шоирлар ҳам бирин-кетин табрик қилдилар ҳамда тап

бердилар. Биз ўзимизда йўқ хурсандимиз. Фақат дўстимизни маҳкам қучоқлаб табрик қилиш учун катталардан нйманамиз ва шунинг учун ҳам шоирнинг холи қолишини пойлаймиз.

Шундай шеър ҳам бўлар эканки, у асл қалбдан чиқиб, ўзга қалблардан жой олар экан-да, йиллар бўйи куйланар, ўқилар экан. Ҳамиднинг «Сиёб» шеъри ҳали-ҳали ана шундай навқирондир.

Шеърхонлик тугади. Йўқ, у тугамади, у шу кунларда ҳам давом этаётир. Энди эса, шеърхонликни Ҳамид ва унинг сафдошлари, таланти совет шоирлари ва шоиралари бошқариб бораётирлар. Биринчи ва ҳақиқий оммавий шеърхонлик «Сиёб» шеъридан бошланди. Ана шулар эсимда.

ҲАМИД ОЛИМЖОН ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

Ҳамид Олимжон билан бирга юриб, кўрган-кечирганларимни бир қисса қилишни кўпдан бери ният қилардим. Кўрган-билганларим эса Ҳамид Олимжоннинг ёшлик йилларини батафсил ҳикоя қилишга имкон беради. Ҳозирча хотираларнинг баъзи бирларини китобхон дўстларим билан баҳам кўришни лозим топамиз.

Ўрда тагидаги уй

Баҳор келди дегунча, биз, болалар ердан кўра томда ўйнашни афзал кўрар эдик. Бунинг сабаби шунда эдики, сахий қуёш томларга нур ёғдириб, захини тез қуригар, силлиқ ва кенг том копток ўйнашга, узоқ-узоқларга, кенг уфқларга, қорли тоғларга қараб маҳлиё бўлишга, шамол истаб варрак учирришга, қувишиб, томма-том бутун маҳаллани айланиб чиқишга, кези келса, баланд сўрилар устига сакраб, ерга қўнишга, кўчаларда шаталоқ отиб, чиллак ўйнагани кенг ялангликларга боришга имкон берар эди.

Биз ўтлоқда думалагани, иссиқ қуёш тафтида куйгани Ўрда устига чиқардик-да, кечки кураш пайтини зориқиб кутар эдик.

Қадимги Жиззахнинг кенг саҳнида бир кўкрак сингарни қад кўтарган хароба Ўрда баҳор пайти сайилгоҳга айланар, яқин-йироқдаги шўх ва серзавқ болалар шу ерга келиб, ўй-

наб кетишар эди. Бу ердан Ҳамидларнинг уйи яққол кўри-
ниб турар эди.

Қадим замонларда Урда катта бир бекликнинг қарорго-
ҳи бўлиб, гир айланаси жар, ундан нари қўрғон бўлган.
Қўрғон деворлари шунчалик қалин бўлганки, устида от-
лиқ бемалол юра олган. Яқин кунларгача унинг харобалари
бизнинг қўрғонимиз ёнида мавжуд эди.

Ёз кетиб, куз келди дегунча, аҳоли боғларни, экинзор-
ларни тарк этиб қўрғонга кўчиб келар эди. Қўрғонлар
қишда обод бўлиб, ёзда зоғ учмас бир масканга айланар
эди.

Жиззах элатларга бўлинган шаҳар эди. Ҳар элат қўр-
ғонда ўз маҳалласига эга эди. Куз келди дегунча, Ҳамид-
ларнинг оиласи ҳам Жиззахдаги маҳалласига кўчиб келар,
ёзда эса улар Ғойибота ёқдаги боққа кўчар эдилар. Улар-
нинг қўрғони Урданинг кун чиқар томонида, ундан уч юз
қадамлар нарида, бозордан ярим чақирим берида эди.

Якшанба кунлари бозорга ўтганимизда ёки ҳар кун мак-
табга қатнаганимизда, биз Ҳамид Олимжонлар қўрғони-
ни босиб ўтар эдик. Бу уй Гулхонадан бошланадиган кат-
та йўлнинг бозорга яқин жойида бўлиб, коппоннинг шов-
қин-сурони, нонвойларнинг қийқириқлари барала эшитилиб
турарди.

Ҳамидлар уйининг олди кичкина яйлов эди. Уларнинг
ёнибошида ёлғиз қўра бор эди. Узун зинхонали бу қўранинг
ёни яланглик, ундан нари баланд ўрда эди. Бу хўжаликда
чорва асосий даромад манбаи бўлган бўлса керак, доим зин-
хонасининг томига хашак босиғлиқ бўлар, уй олдида га-
рам турар, баҳорда сигирлари уй олдида боқилар, доим
гўнг уйилиб ётар, хўроз-товуқлар титишгани титишган бў-
лар эди.

Ҳамидлар уйининг ўнг ёнида бир уй оша кичиккина ма-
чит бўлар эди, унинг олдидаги ҳовуз бўйида қайрағоч
ўсар (буни бутун қўрғонда ягона қайрағоч деса бўларди,

чунки қўрғонда дарахт ўсмас эди, сув фақат қишда ичиш учун ҳовузларгагина келтириллар) эди, мачит олдида иккитә туғ бўлиб, унинг ёғочларига латталар осиглиқ бўлар эди.

Ҳамид Олимжон шу ҳовлида туғилган эди. Қўрғон уй унча кўзга ташланмас, жуда оддий уйлардан эди.

Ҳамид Олимжон биздан юқори синфда ўқир эди.

Эрталаб мактабга кетаётиб, Ҳамид билан учрашиб қолган пайтларимиз бўлар эди. У биз билан бир мактабда, бир ўқув юртида ўқиган, бир соҳада ишлаган, йигирма йиллик бирга кечирган умри давомида бизни ўз орқасидан эргаштирган.

Ҳамиднинг ёшлиги кечган Ўрда тагидаги уй ўрнида ватандошлари Ҳамид Олимжоннинг уй музейини қурдилар, музей шоир туғилганининг 60 йиллиги кунларида очилди.

Икки учрашув

Ҳозирча қайси йиллигини аниқ айтолмайман, аммо бу воқеанинг 20—22-йилларда содир бўлганига аминман.

Еш бола эдим. Ҳали ҳам эсимда.

Мен курсига чиқиб, одамлар йиғилган жойларда декламация ўқирдим. У вақтларда агитациянинг хиллари кўп эди. Ешлар клубларга йиғилиб театр қўйишар, декламация ўқишар, ҳар хил усуллар билан халққа революцион онгни сингдиришар эди. Кунлардан бир куни бизни станцияга олиб чиқишди. Станция Эски шаҳардан олти километр нарида эди. Шунинг учун ҳам уни биринчи бор кўраётганимиздан жуда хурсанд эдик. Станцияда айниқса манёвр қилиб юрган паровоз бизни кўпроқ қизиқтирди, у қичқирганда, қулоқларимизни икки қўллаб бекитар, кўзларимизни юмиб олар эдик.

Бир вақт станцияда қизил алвонлар осилган янги поезд пайдо бўлиб қолди. Уни қандай қилиб кутиб олганимизни

миз эсимда йўқ. Ҳар ҳолда тантана билан қаршилаган бўл-
сак керак. Бир вақт бизни каттакон бир вагон ичига олиб
кирдилар. Кундуз эди. Нима бўлди-ю, ҳамма ёқ қоронғу
бўлиб кетди. Аллақандай нур устимиздан ўрмалаб ўтди.
Кейинчалик билсам, бу экранга берилган нур экан. Кейин
оқ пардада аллақандай одамлар пайдо бўла бошлади, улар
алланималар қилишди. Фақат эсимда қолгани шуки, ой
бир ёқдан чиқиб, иккинчи ёққа ботар, яна пайдо бўлар эди.
Шундай ҳайрон қолганмизки, асти қўяверинг. Бу поезд,
кейин билсам, «Шарқ» поезди — агитацион поезд экан.

Кейин бизни майдонга тўпладилар. Бир вақт мендан
каттароқ ва тикроқ бир бола минбарга чиқиб, баланд ёқим-
ли овоз билан декламация ўқиди. Унинг овози катта стан-
цияни бошига кўтариб жаранглар, йирик кўзлари ёнар эди.
Ҳамма уни қаттиқ олқишлади. Билсам, бу бола — ҳамша-
ҳарим Ҳамид Олимжон экан.

Шундан сўнгги иккинчи учрашув 1924 йилда содир
бўлди.

Ёзги каникул пайти Самарқанд Билим юртининг ўқув-
чилари музика садолари остида тантанали марш қилиб,
станциядан тўғри Бешқувурга, ундан Эски шаҳарга йўл
олдилар. Бу йилларда Билим юртининг кучли духовой ор-
кестри бўлиб, унинг кўпчилик чолғучилари жиззахлик бо-
лалар эди.

Билим юртининг ўқувчилари келишлари биланоқ маъ-
лум пунктларда одамлар йиғилиб, уларни қарши олишар,
табрик нутқлари сўзлашар эди, ўқувчилар ҳам ўз навбати-
да жавоб сўзларини айтиб, ҳисоб берар эдилар. Шундан
сўнг улар кечалари концерт кўрсатишар ва театр қўйишар
эди.

Шундай кунларнинг бирида ўқиган шеър Пушкин, Лер-
монтов ё Некрасов шеърдир, буни эслай олмайман, аммо
у русча шеърни жуда қойил қилиб ўқиди. Ҳамма унга тан-
берди. Рус шеърини жаранглатиб биринчи марта деклама-

ция қилган бола бизнинг Ҳамидимиз эди. Бу менинг иккинчи бор унинг жаранглаган шеърӣй овозини эшитишим эди.

Шогирдлар ва устозлар

Биз, бир гуруҳ болалар, 1924 йил кузида Самарқандга ўқишга бордик. Бир гуруҳ ёшлар зироат мактабига, бир гуруҳ болалар эса, механика техникумига ўқишга кирдилар. Бизни Самарқандга бошлаб борганлардан бири Ҳамид эди. Унинг маслаҳати билан биз билим юртига ўқишга кирдик.

Ҳамид билим юртида биз аъзо бўлган пионер ташкилотининг раҳбарларидан бири, у ерда ойига тўрт топқир чиқадиган «Ёш куч» номли деворӣй газетанинг редколлегия аъзоси, адабий бўлимнинг бошлиғи эди. Газета жуда обрўли эди.

Шунингдек, бир неча нусхада чиқадиган мактаб ойлик журналига ҳам Ҳамид муҳаррирлик қилар эди.

Газетанинг ҳар янги сони бир байрамга айланар, унда асарлари чиққан ўқувчиларнинг қувончи чексиз бўларди.

Деворӣй газетада Ҳамиднинг шеърлари тез-тез чиқиб турар эди. Бундан ташқари, унинг талаби билан бошқалар ёзган шеърлар ҳам тез-тез пайдо бўлиб турар эди.

1926 йилда «Ёшбек» имзоси билан менинг биринчи шеърим шу деворӣй газетада чиқди. Шеърни Ҳамид таҳрир қилган эди. Шеърни қайта-қайта ўқиб, деворӣй газета тагидан кетмай юрганим ҳали-ҳали эсимда.

Шу йўсинда Ҳамид жуда кўп ёшларни шеърга, адабиётга қизиқтирди. У раҳбар, биз шогирд бўлдик. Унинг раҳбарлиги ва ўрнаклигида билим юртидан жуда кўп таниқли шоирлар етишиб чиқди.

Ҳамид бизнинг устозимиз эди, у деярли ҳар бир шеъримизни кўрар ва бизга ўргатар эди. Мен шуни яхши

биламанки, у вақтларда кўп кишилар Ҳамидга тақлид қилар эдилар.

Кези келганда, шуни ҳам айтиш керакки, Ҳамид Олимжоннинг вояга етишига озми-кўпми ҳисса қўшган бизнинг адабиёт ўқитувчиларимиз бўлган.

Биз Ҳамид билан билим юртида ўқиган йилларда адабиёт ва тилдан Рожий домла дарс берди. Рожий домла ўша йиллари анча ёшга борган, дарвеш табиат, мулойим, ўз фанини жонидан яхши кўрган ҳақиқий муаллим эди. Биз унинг жон куйдириб берган билимларини жон қулоғимиз билан тинглардик.

Ҳамид изидан

Ёш, навқирон, тик қоматли Ҳамид 1928 йилда Билим юртини битириб, академияга ўқишга кирди. Биз, ёшлар тез-тез унинг олдига бориб турар эдик, Ҳамид бизни адабий суҳбат ва мунозараларга келиб туришга даъват этар эди.

Биз Ҳамиднинг матбуотда босилган ҳар бир шеърдан мадад олардик; Ҳамидни ёш авлоднинг энг обрўли намоёндаси, деб ҳис этардик, унинг нутқларини ва унга топширилган докладларни завқ билан тинглардик. Ҳамиднинг шоир Ғайратий ижоди ҳақида қилган докладини эшитиб, Абдулла Алавий, Наим Сандларнинг ҳаяжонлангани ҳали-ҳали ёсимда.

Биз, самарқандлик ёш шоирлар 1929 йил кузида яна билим юртида таҳсил бошладик. Сентябрь ва октябрь ойларини янгидан очилган юқори курсда ўқиб ўтказдик.

Кунларнинг бирида Ҳамид Олимжон муҳим иш билан йўқлаётганини хабар қилишди.

Биз Насрулло билан Ҳамиднинг олдига бордик.

Насрулло синфимизда энг актив комсомоллардан эди. У ўқишдан ташқари, жамоат ишлари билан ҳам шуғулла-

нар эди. У комсомол комитетимизда раҳбар лавозимларида ишларди.

— Академия кенгайяпти. Тил-адабиёт факультети очил-
япти. Унга жуда кўп ўқувчи — студентлар керак, — деди
Ҳамид. — Менинг сизларга маслаҳатим шуки, бир йиллик
умрларингни бекор ўтказманглар. Педакадемияга кириб
ўқинглар. Биз кирганда тил-адабиёт факультети йўқ эди,
шунинг учун социал-иқтисод факультетида ўқиямиз. Сиз-
лар эса, ўзларинг истаган факультетда ўқийсизлар. Пайтни
қўлдан берманглар.

Биз суюндик. Кошки шундай бўлса, дедик.

Ҳамид бу ишга бош-қош бўлди. Ана-мана дегунча, биз —
ўттиз киши педакадемиянинг студенти бўлиб қолдик.

Мажлислар залида ўтган кеча

1930 йил. Абрам бульвари. У вақтда ЎзГУнинг ҳозир-
ги ҳашаматли биноси битмаган, мажлислар эса собиқ би-
лим юрти биносидаги залда ўтар эди. Бу зал ўша йилларда
Самарқанддаги энг улкан заллардан бири эди.

Бу залга пойтахт зиёлилари йиғилган эди. Мажлис
жиддий масалага — мафкура майдонида курашга бағиш-
ланган эди. Партия ва ҳукумат раҳбарлари ҳам шу ерда
эдилар. Докладдан сўнг, нотиқлар чиқиб сўзлай бошлади-
лар. Мажлис қизиб кетди. Бир вақт Ҳамид Олимжон номи
эшитилди. Ола-говур зал ўша йиллардаёқ ҳамманинг муҳаб-
батини қозона бошлаган шоиримизнинг сўзини тинглаш
учун жим бўлиб қолди.

Минбарда пайдо бўлган Ҳамид бир дам бутун залга
нигоҳ ташлади-да, унинг шеърини нутқини тинглашга тайёр
турган одамларга миннатдорчилик билдиргандек, лабида
табассум билан бошлади:

Бос,

одамлар,

қаттиқ-қаттиқ,
 ерларга ботсин —
 Трактор
 говго бошлаб,
 ерни ёргандай.
 Бос, тарихда
 улкан, улуг
 қадамлар отсин —
 Енгган синф
 зафарларга
 тўлиб боргандай.

Ҳамид ўқинётган шеър бутун кечанинг мазмунини ифодалар, гўё шоир муҳим йиғинга шеърий якун ясагандай эди. У шундай тўлиб, шундай тошиб, баланд, ёқимли, ширин овоз билан ўқир эдики, зал ларзага келди. Унинг овози борган сари юксалар, гўё шипни тешиб кетгудай бўлди. Айниқса, мана бу сатрлар юракларни ҳаяжонга келтириб, баданларни жимирилатар эди:

... Эй,
 Донбасдан
 кўмир ялаб
 қаҳқаҳа урган.
 Эй,
 шўролар даласида
 трактор
 бурган...
 ... Синф учун,
 ҳар нафасда
 партия учун
 Уткир,
 олмос одимларни
 маҳкам бос бу кун!

Бу сўнгги сатрлар, шеърда такрор-такрор қайтарилади. Шоир бу сатрларни гўзал бир қўшиқнинг нақороти ёки авжи сингари, алоҳида маҳорат билан кучайтириб айтди.

Бу кечада биз ёшлар учун Ҳамид Олимжон «Ҳамид акамиз» эмас, аллақандай зўр, маҳоратли, паҳлавон шоир бўлиб қолган эди. У шеърини тугатар экан, шундай улғайиб, шундай кучайиб кетдики, уни улуғлаган, албатта, шеъри, юксак истеъдоди, шеър ўқишга бўлган зўр қобилияти эди. У шеърини шундай тамомлади:

Жавоб учун

юрагимни,

шеърим,

ишқимни,

Душманларга

нафрат билан

қўлга оламан.

Синф учун,

ҳар нафасда

партия учун,

Оғир, чўян одимларни

маҳкам

бос букун!

Бу сафар Ҳамид Олимжон жаранглатиб декламация ўқиётган ёш шоиргина эмас, балки ўз ўқиш услубини яратган, тенги йўқ шеърхон ва бадий сўз устаси бўлиб ҳам намоён бўлди.

У шеърини ўқиб бўларкан, залда шундай гулдурок кўтарилдики, беш минутдан узоққа чўзилган олқиш садоларини Ҳамиднинг ўзи босди. У минбарга чиқиб, шоир Светловдан таржима қилган севимли «Гренада»сини ўқиди.

...Истамас, керак эмас,

Қайғу-ғам, ўртоқларим.

Гренадам. Гренадам,
Гренадам меним! . .

Орадан шунча вақт ўтди. Минбарда турган Ҳамид ҳамон кўз ўнгимда. Бу кечадаги шеърхонлик менда шундай зўр таассурот қолдирдики, ўз шеърини Ҳамид Олимжондек зўр маҳорат билан ўқиган шоирни мен ҳанузгача билмайман.

Ҳамид ва Маяковский

1930 йилларда биз Педакадемияда (ҳозирги ЎзГУ)да ўқир эдик. 1929 йилда адабиёт назариясидан дарс бериш учун Москвадан Георгий Шенгели келди. Уша вақтларда элликлардан ошган бу ним оқиш сочли профессор тез орада студентларнинг ҳурматини қозонди. Георгий Шенгели фзқат адабиёт назариячиси, профессорина эмас, балки зўр шоир ҳам эди. Ҳамид Олимжон ҳам уни ҳурматлар, профессор эса Ҳамидни яхши кўрар ва уни ўртоқ тутар эди. Лекцияларида Ҳамиднинг шеърларини мисолга келтириб, унинг истеъдодини мақтар эди.

Баҳор пайти. Кунлар исиган, Самарқанднинг Янги растаси гуллаб-яшнаган пайт эди. Яқшанба куни Ҳамид билан Янги растага чойхўрлик қилгани бордик. Шунда Ҳамид профессоримиз Шенгели ва Маяковский ҳақида анча қизиқ гапларни айтиб берди.

Шундан сўнг, Ҳамид Маяковский ҳақида узундан-узоқ ҳикоя қилиб кетди. Маяковскийнинг Пушкинга бағишланган шеъри хусусида сўзлаб, уни рус тилида ўқиб берди. Менинг назаримда, Ҳамид бу тўғрида бир-икки соат гапиргандек бўлди. Шунда мен Маяковский ҳақида яхши бир лекция тинглагандай бўлдим. Унинг ҳаёт йўли билан танишдим, унга ҳурматим яна ҳам ортди.

Ҳамиднинг гапи эсимда:

— Шукр, Маяковскийни кўпроқ ўқи! Қўлингдан келса, таржима қил. Кўп нарсани ўрганасан,— деди.

Ҳамид Маяковскийни астойдил севар, унинг ижодини синчиклаб кузатар ва ўрганар эди. Шунинг учун бўлса керак Ҳамиднинг дастлабки ижодида буюк совет шоирининг жанговар поэзиясига хос жўшқинлик ва сиёсий уйғунлик яққолроқ кўринади.

Маяковскийнинг ўлими ҳақидаги шум хабар Самарқандга бир зумда тарқалди. Педакадемиянинг мажлислар залида Маяковскийнинг ўлими муносабати билан катта мажлис бўлди. Профессор Шенгелн доклад қилди. Унинг доклади самимий кутиб олинди. У ўзининг янглишларини ҳам эътироф қилди. Профессордан сўнг Маяковский ҳақида хотиралар сўйланди, шеърлар ўқилди.

Ана шу кечада Ҳамид Маяковскийнинг «Сўл марш»ини рус тилида ўқиди. Бу шеър Ҳамид ўқишида зални Маяковскийчасига ларзага келтирди.

Грудью вперед бравой!
Флагами небо окленвай!
Кто там шагает правой?
Левой!

Левой!

Левой!

Маяковский шеърининг бу сўнгги янгроқ мисралари ҳали ҳам Ҳамиднинг моҳирона ижросида менинг қулоқларим остида жаранглаб турибди.

Обсерватория кўчасидаги уй

Республика маркази Самарқанддан кўчгандан кейин Ҳамид Олимжон Педакадемияни битириб Тошкентга келди. Ҳамма Тошкентга интиларди. Квартира масаласи жуда қийин. Тошкентга келиш билан квартира топиш ва яшаш

керак. Тошкентда Ҳамиднинг мактабдош ўртоқлари кўп бўлиб, улар шоирни кутар эдилар. Ҳамид Тошкентга келиб, бир неча вақт ҳозирги «Ўзбекистон» меҳмонхонасида (унинг қаршисидаги бинода, меҳмонхоналарнинг иккинчи биноси) бир неча ой яшади. Кейин унинг яқин дўсти ва мактабдоши Султонов уни ўз уйига олиб кетди. Ҳамид Обсерватория кўчасидаги уйда яшай бошлади.

Орадан кўп вақт ўтмай, Султонов Чимкент областига ишга кетди ва уй Ҳамиднинг ихтиёрида қолди.

Биз, Ҳамиднинг шогирдлари, бу уйга тез-тез бориб турар эдик, бундан у хурсанд бўларди. Чунки у яқка турар, уз шогирдларини уйига таклиф этар, тўғриси, соғинар эди.

Мен, Абдулла Шоди ва Қосимжон Ҳошим билан бирга уни кўргани ва маслаҳат олгани яқшанба кунлари шоирнинг Обсерватория кўчасидаги уйига бориб турардик. Ҳамид Олимжон қип-қизил палов пиширар, бизлар унинг ошига жуда ишқивоз эдик. Устига беқасам чопонини кийиб олиб, ўчоқ бошида уннагани-уннаган эди. Бир вақт қараб-сизки катта лаганда қип-қизил ош сузиб келтирилар эди.

Навой ҳақида суҳбат

1940 йили Ҳамид Ёзувчилар Союзининг раҳбари эди. Унинг ташаббуси билан Ёзувчилар союзи ҳузурида Навой ижодини ўрганиш юзасидан Республика семинари ташкил қилинди. Бу семинарга республиканинг турли шаҳарларидан ва Қорақалпоғистондан адабиётчилар, ёзувчилар, олимлар йиғилган эди. Семинарда Ҳамид Олимжондан ташқари Ойбек, Шайхзода, Уйғун ва кўзга кўринган бошқа навойшунослар лекция ўқир эдилар. Семинария машғулотлари жуда қизиқ ва сермазмун бўлиб, биз уларни ёзиб борар эдик. Шу ёзувлар гўзал бир эсдалик тарзида менинг кутубхонамда ҳамон сақланади.

Семинария охишлашганда, Ҳамид Олимжоннинг лек-

циялари бошланди. Ҳамид Навоийнинг дунёқараши, унинг душманларга муносабати ҳамда шоир асарларининг фази-латлари сингари қатор масалалар ҳақида гапириб, Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги мулоқотга келиб тўхтади. Семинар қатнашчилари бўлган бизлар жон қулогимиз билан Ҳамиднинг ширин суҳбатини тинглар ва унинг ҳар бир сўздан лаззатланар эдик. Ҳамид, ҳеч шубҳасиз, бу масъулиятли суҳбатда қандайдир конспектга эга эди. Аммо у кўпинча унга қарамай ва ўз фикрларини маҳорат билан баён қилар эди. Ҳамид Фарҳод билан Хисрав ўртасидаги тўқнашувни гапира туриб, Навоийнинг сўлим аса-ридаги бу машҳур диалогни бошдан-оёқ ёдаки ўқиди:

Деди: Қайдинсен, эй мажнуни гумроҳ?

Деди: Мажнун ватандин қайда огоҳ.

Деди: Недур сенга оламда пеша?

Деди: Ишқ ичра мажнуналиг ҳамеша.

Деди: Бу ишдан ўлмас касб рўзи.

Деди: Касб ўлса басдур ишқ сўзи...

Достоннинг икки юз сатрга яқин бу лавҳасини ёд ўқиш Ҳамид учун ҳеч гап эмас эди. Унинг хотирасига шунча узун шеърни ҳеч тутилмасдан ва бирор сатрини қайтармасдан моҳирона ўқиганига ҳаммамиз тасанно дердик, офарин ўқирдик. У шундай кўтаринки руҳ билан ўқирдики, гўё биз икки рақиб — мард Фарҳод билан маккор Хисравни кўз ўнгимизда кўргандек бўлдик. Ўзимизни тутолмай, Ҳамидни олқишладик.

Ҳамид давом этди. У Навоий шеърларини жуда кўп билар ва ёд ўқир эди.

1940 йили мен «Навоийнинг ўлими» номли фожиали саҳна асари ёзган эдим. Уни Ҳамид бошчилигида Ёзувчилар союзида муҳокама қилдик. Ҳамид жуда яхши масла-

ҳатлар берди (уруш бошланиб қолиб бу асар устидаги иш тўхтаб қолди ва саҳна юзини кўрмади).

Ҳамид ўз лекцияларида Навоийнинг лирикасига тўхталар экан, унинг шеърларини ёд ўқир. биз зеҳн қўйиб тинглар эдик.

Ҳамидда уқув шундай зўр ва хотира шундай кучли эдики, ҳар қандай шеърни унинг қандай мураккаб бўлишидан қатъи назар, бир ўқишда ёдлаб олар эди. Ҳар кимга насиб бўлавермайдиган бу санъат унда мавжуд эди.

Билимдон одам

Куз пайти эди. Бизни Ёзувчилар союзига чақириб қолдилар. Бордик. Корней Иванович Чуковскийнинг янги асари бўлмиш «Пионер ва Бормалай» муҳокама қилинар экан. Ўзбек болалар ёзувчиларидан марҳум Зафар Диёр ҳам шу ерда эди. Гапнинг тўғриси, бошқа болалар ёзувчилари у вақтда деярли йўқ эди.

Ҳамид Олимжон Зафар Диёр билан мени Корней Чуковский ва бошқалар билан яқиндан таништирди (улар билан аввал ҳам бир оз таниш эдик).

Асар Ҳамид Олимжон кабинетида ўқилди ва муҳокама қилинди.

Биз Зафар иккаламиз бир бурчакда зўр диққат билан асарни тинглаб ўтирар эдик. Корней Чуковский жуда серзавқ, хушчақчақ, аскиябоз ва болалардай қувноқ одам эди. У ҳаммани кулдирад, ўзи ҳам тўхтовсиз кулар эди. Ҳамид Олимжон эса, унинг ҳазилларига ҳазил билан хушчақчақ жавоб бериб, мажлисни қизитиб турар эди.

Муҳокама бошланди. Бир вақт бизнинг уялишиб, ўзимиздан катталарга беҳад ҳурмат сақлаган ҳолда жим ўтирганимизни кўриб, Корней Чуковский Зафар Диёр иккимизга қараб:

— Ҳай, мунча шумшайиб ўтирибсизлар, мотамдамисизлар? — деди.

Ҳамма кулиб юборди.

Ҳамид ҳозиржавоблик билан:

— Асарингизнинг азасини тутишяпти,— деб сўз отди.

Муҳокама чўзилди. Кеч бўлиб қолди. Ҳамид Олимжон муҳокамага яқун ясади.

Корней Чуковскийнинг бу асари парча ҳолида журнал ва газеталарда босилган эди. Унинг бошқа асарлари каби бу асари ҳам тилдан тилга, қўлдан қўлга ўтиб, донг қозонмоқда эди.

Муҳокамага яқун ясаган Ҳамид Олимжон унинг жиддий принципиал камчиликларини айтди ва ишлагани тавсия қилди. Биз жуда ҳурмат қилган ва болалар адабиётининг отаси ҳисобланган Корней Чуковский Ҳамид Олимжоннинг қўлини олиб қисди ва унинг донолигига қойил бўлди.

Асар босилиб чиққандан кейин, Москвада, марказий газеталарда у жуда кўп тортишувларга сабаб бўлди. Болалар адабиёти билан шуғулланиб юрганлигим учун уларни кузатиб бордим ва ниҳоят, тортишувлар оқибатида Ҳамид Олимжоннинг фикрлари тасдиқланганини билдим.

Худди шунга ўхшаш воқеа 1942 йилда атоқли рус совет адаби, «Петр I» ва «Сарсонлик-саргардонликда» сингари машҳур романлар автори Алексей Толстой ва бошқа москвалик ёзувчилар иштирокида ўтказилган президиум мажлисида ҳам содир бўлди. Ҳамид Олимжон уруш фронтларида Ватан тақдири ҳал бўлаётган бир вазиятда ёзувчиларнинг бурчи ҳақида таниқли совет ёзувчилари олдида гапирди. Унинг далиллари шундай кучли, шундай асосли ва чуқур эдики. Алексей Толстой президиум тугаганда, Ҳамиднинг қўлини олиб қисди ва муҳим фикрлари учун миннатдорчилик билдирди.

Ҳамид Олимжоннинг гаплари одатда ана шундай принципиал, сермазмун ва оташин бўлар эди.

Видолашув

Ёз. Мен оталиқдаги колхоздан қайтдим. Шанба куни эди. Уйга келишим билан ювиниб, Ҳамид Олимжоннинг олдига — унинг уйига боришга аҳд қилдим. Бунинг сабаби — мен Ёзувчилар союзига аъзо бўлиб киришим керак эди. Шунинг учун унинг ўзи билан гаплашиб олмақчи эдим. Кечқурун борсам, Ҳамид уйида йўқ экан. Омадим юришмаганидан кўп афсус едим.

Якшанба ўтиб, душанба куни эрталаб ишга бордим. Нашриётимиз Карл Маркс ва Киров кўчалари бурчагидаги бинода эди. Бирдан Ҳамид Олимжоннинг машина авариясида ҳалок бўлгани тўғрисида хабар келиб қолди. Ҳамма нашриётчилар бир неча минут гангиб қолдилар, шундан кейин бир йиғи бошландики асти қўяверинг. Нашриёт ходимлари анчагача ўзларига келолмадилар. Рўмолчалар ҳўл бўлди, кўзлар қизарди.

Шундан сўнг бир гуруҳ нашриётчилар Жуковский кўчасидаги марказий касалхонага қараб чопдик.

Куни билан касалхонада, кейин Ҳамиднинг уйида бўлдик. Эртасига унинг жасади Олий Советнинг мажлислар залига қўйилди. Бутун кун давомида пойтахт аҳолиси у билан видолашди. Кечга яқин Партия ва Ҳукумат раҳбарлари унинг тобутини кўтариб кўчага чиқдилар. Уни дафн этгани бутун Тошкент келган эди. Халқ кўча тўлдириб, Уртоқлар мазори сари йўл олди. Видолашув митингидан сўнг осмонни ёриб ҳайқирган ўқ овозлари остида унинг жасади тупроқ қўйнига узатилди.

Бу пайт кеч кириб, қоронғу туша бошлаган эди.

Назаримда, шоирнинг унутилмас сиймоси, унинг ўтли қалбидан унган мисралари худди шу дақиқа янги қабр устида янграган ўқ садолари янглиғ кўкка ҳамла қилиб, адабиёт оламига кираётгандек эди.

МУНДАРИЖА

<i>Николай Тихонов. Уйлар.</i>	3
<i>Ойбек. Шоир ҳақида хотираларим.</i>	7
<i>Ғафур Ғулом. Ҳамидни эслаб.</i>	14
<i>Мирзо Турсунзода. Оташин шоир хотираси.</i>	23
<i>Комила опа Азимова. Абдулҳамиднинг ёшлиги.</i>	26
<i>Мақсуд Шайхзода. Ҳамиднинг овози.</i>	30
<i>Ҳоди Зариф. Ўзбек фольклорининг жонкуяри.</i>	33
<i>Уйғун. Шоирнинг сўнги кунлари.</i>	38
<i>Собир Абдулла. Хотираси доим қалбларда.</i>	52
<i>Миртемир. Дўст ва замондош ҳақида эсдаликлар.</i>	55
<i>Лев Пеньковский. Ҳамиша навқирон.</i>	67
<i>Эди Оинсувет. Унутилмас кунлар.</i>	70
<i>Сора Эшонтўраева. Сяфарбарлик кунлари эди.</i>	72
<i>Комил Ерматов. Шоир ёди.</i>	74
<i>Лутфихоним Саримсоқова. Ҳамид Олимжонни эслаб.</i>	75
<i>Ҳамид Ғулом. Ҳамиша саф олдида.</i>	77
<i>Музайяна Алавия. Ҳамиша тирик.</i>	81
<i>Жуманиёз Шарифий. Халқ шоири</i>	84
<i>Амин Турдиев. Мухлис ва дўст.</i>	88
<i>Жўра Аҳмаджон. Талантнинг тугилиши.</i>	93
<i>Абдулла Суюмов. Унутилмас хотиралар.</i>	97
<i>Насрулло Охундий. «Сиеб».</i>	105
<i>Шукур Сядулла. Ҳамид Олимжон ҳақида хотиралар.</i>	111

На узбекском языке

ВСЕГДА В СЕРДЦЕ НАРОДА

ВОСПОМИНАНИЯ О Х. АЛИМДЖАНЕ

Редактор *Х. Пулатов*

Рассом *В. Витков*

Расмлар редактори *И. Цыганов*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Қудратова*

Восмахонага берилди. 29/ХІ—1972 йил. Восишга рухсат этилди 5/Х—1973 й.
Формати 70×108¹/₃₂. Восма л. 4,0. Шартли босма л. 5,6. Нашир л. 5,32. Тира-
жи 10000. Р. 11813. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 68—71.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг 1-босмахонасида териблиб,
6-босмахонасида № 1 қозоғга босилди. Тошкент, Т. Шевченко кўчаси 52.
1973 йил. Заказ № 3195. Ваҳоси 27 т.